

ARHITECTURA EPOCII LATÈNE DIN MUNȚII ȘUREANU (SEBEȘULUI). O ANALIZĂ METODOLOGICĂ

Coriolan Horațiu Opreanu*

Cuvinte cheie: arhitectură, influența greacă, temple, hambare, hambare din Spania

Keywords: architecture, Greek influence, temples, granaries, Spanish horreos

The architecture of the Late Iron Age in the Șureanu (Sebeșului) Mountains. A Methodological Approach (Abstract)

The author is challenging the Romanian outdated methodology of research of the well-known Dacian citadels from the late Iron Age excavated during the last 70 years. He is stressing the danger for the health of the Romanian society of the so-called “dacomania”, a trend originated from the communiste period which developed and became stronger and stronger. The duty of the academic community is to fight using the correct research methodology, otherwise it will be vulnerable in front of the irrationale propaganda.

The first part of the study deals with the architecture of the Dacian citadels from the Șureanu (Sebeșului) Mountains from south-western Transylvania. The focus of the author's considerations is concentrated on the building technique of the defense stone-walls. As stone walls are rare during the Iron Age on the territory of Romania, the massive fortifications found in the mountains mentioned above are spectacular. This evolution was explained as a consequence of the development of the Dacian political structures till to a state stage during the 1st century BC. Then Burebista, the first king established his residence at Sarmizegetusa and after conquered the Greek cities from the Black Sea shore, used Greek builders for his citadels. The influence of the Hellenistic building technology is obvious. But the structures were named by Romanian researchers in the field “*murus Dacicus*” a local original type of fortification wall. The main local feature was consider the using of the wood to link the stone blocks of the wall. The wooden beams were fixed in the blocks faces in some special cuts in the shape of dovetail. The author is offering examples from France, where at Mont Saint Odile and at Frankenbourg in Alsace, there are massive fortifications using the same technique of sticking together the stone blocks. Even their chronology is not well established, it is very probable that the technique arrived in northern Gaul from the Southern Greek cities, maybe by Etruscan intermediary. So he rejects the concept of “*murus Dacicus*”, the original local Dacian contribution being unrecognizable.

The second analysis, more extended is dedicated to the so-called Dacian temples from Sarmizegetusa Regia (Grădiștea Muncelului). The author doubts concerning the identification as sanctuaries of the rows of round stone bases uncovered by the archaeologists. His first objection is based on the archaeological inventory recovered. There are only iron nails and iron elements used in assembling the beams of roofs. In prehistory the possibility of identification of a building as a sacred one is based on cult objects, or cultic structures (as ritual altars, hearths etc.), giving as examples the Neolithic sanctuary at Parța, or buildings from the Iron Age at Popești, or Cărlomănești in Southern Romania. In the reconstructions proposed by several architects and archaeologists as Dinu Antonescu, I. H. Crișan, I. Glodariu is starting from the idea of the using of columns on the stone round bases, resulting a roofed “forest of columns”. It is missing the essential element of a temple: cella, the sacred room. There are also missing any traces of rituals, no animal bones, or votive objects deposits being identified.

The author is comparing the plan of the structures from Sarmizegetusa Regia with the plan of the earlier wooden structures identified by geophysical surveys at Mont Lassois (France). The conclusion is that the rows of stone bases are nothing but the bases of granaries elevated from the soil on short stone feet to protect the cereals from moisture and mice (so-called “saddle stones” in England). The European prehistoric sites the system was used. The Romans developed it in big buildings in stone, the horrea. In Northern Spain they are still called horreos and are still functioning, being the best analogies for the buildings vanished at Sarmizegetusa Regia. Some Roman, or Greek technical adviser offered this solution for stockpiling supplies at Sarmizegetusa. It seems normal to the author to exist huge public granaries in an Iron Age settlement which became almost a town, because of the geographical position in the mountains at high altitude with no possibility of local

* Academia Română, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca, Romania. E-mail: chopreanu@yahoo.com.

agriculture. The subsistence during the winter of the inhabitants was based on the cereals from the Mureș valley, at approximately 50 km away. The central power had the duty of organizing this supplying system for the community. Starting with the first Austrian researches from the 19th century in the area were reported finds of big quantities of burnt cereals.

The Dacians used to have buildings on elevated bases, as are illustrated on Trajan's Column.

It cannot be identified at Sarmizegetusa Regia any temple, nor a "sacred area", as buildings of the same type were identified at other citadels in the area, as at Costești, for example, where their topographical position is diverse (inside the fortification and outside). The interpretation of a Dacian state with a strong theocratic profile and the fanatical religious feelings of the Dacian warriors is rejected as with no documentary support. At the same time the author is rejecting the interpretation of the systematical destruction of the Dacian buildings by the Romans on religious grounds, giving as example the Latin authors' different statements and attitude towards the Jews and the Dacians: hate for the Jews, sympathy for the Dacians.

Considerații introductive

Calitatea cercetării științifice este tributară multor factori. Fără a încerca să-i contabilizăm, ne vom referi numai la cei care depind doar de conștiința, formația științifică și mentalitatea cercetătorului. Excelența în cercetarea arheologică este dificil de atins la noi, în primul rând datorită absenței unui învățământ superior axat strict pe această specialitate și a unei strategii naționale de cercetare. Mediul academic din domeniul istoriei și arheologiei se complăce de 25 de ani într-o structură veche și doar cosmetizată, concepută pe vremuri să creeze profesori de istorie pentru școlile rurale, a căror datorie esențială era să-i facă pe elevi să admire măreția trecutului național, să fie patrioți, mândri de țara și etnia lor, superioare tuturor celorlalte. Standardele și pretențiile au scăzut continuu prin desființarea examenului de admitere, universitățile de ocazie au fost încurajate, iar clientelismul intelectual și impostura devenite fenomene sociale de masă au erodat permanent calitatea învățământului și cercetării, deschizând drum larg unui mult prea însemnat contingent de absolvenți slab pregătiți și lipsiți de înzestrările necesare cercetătorului, ce pot fi descoperite doar prin procedee stricte de formare și selecție, ceea ce din nefericire nu se practică suficient astăzi în centrele academice cu pretenții. Sigur că această imagine pesimistă are și raze de lumină. Doar că mulți dintre tinerii care fac cercetare reală sunt autodidacți și se află, majoritatea, la periferia, sau în afara mediului academic, a căruia ierarhie pietrificată este incapabilă să aplice legile liberei concurențe. „Rezultatele” acestei stări de lucruri sunt vizibile nu doar la nivelul datelor statistice globale care plasează cercetarea din România într-o poziție stânjenitoare în clasamentul țărilor civilizate, dar și la nivelul mai palpabil al integrării în mediul internațional, care ne ignoră și ne ocolește, cu excepția unor interese punctuale ale unor cercetători străini.

Trecând de la aceste aprecieri generale valabile pentru întreaga noastră cercetare arheologică, dorim să ne oprim asupra unor probleme concrete ale cercetării epocii Latene, în opinia noastră nu doar nerezolvate satisfăcător, ci chiar abordate greșit metodologic. Asemenea situații există și în celelalte epoci, dar consecințele sociale sunt mult mai grave în cazul studiului celei de-a doua epoci a fierului. Fără a putea explica total fenomenul prin care „tracomania” și „dacomania” create de propaganda comunistă proliferază astăzi în medii sociale diverse ce ating chiar și mediul academic, constatăm cu îngrijorare creșterea agresivității discursului acestor grupuri: de la „stânca lui Zamolxe” din rezervația de urși de la Răcătău (jud. Cluj) unde vin adepții divinității să se încarce cu energie și „Mișcarea Focul dacic”, la înmulțirea arheologilor care fac arheologie experimentală, nescăpând nici o ocazie să demonstreze superioritatea luptătorilor daci comparativ cu legionarii romani, agresori străini nu-i așa, în fața unui public pregătit psihologic de la școală să accepte și să-și confirme „live” propriile idei despre antichitate. Cu alte cuvinte, pe nesimțite „dacomania” s-a transformat în „dacopatie”¹.

Dar să vedem cum stau lucrurile în cercetarea științifică a chestiunii, care ne interesează în primul rând. Există câteva subiecte majore insuficient clarificate. Dintre acestea de un interes deosebit sunt geneza și caracteristicile arhitecturii militare de piatră și a celei sacre. Fundamentul imaginii actuale susținută de către istoricii și arheologii care se ocupă de epoca Latene la noi a fost fixat în anii 1950–1970 de către colectivul de cercetare a cetăților din Munții Șureanu. Adevărul, adesea nerostit, este că cei care au coordonat aceste cercetări, nu aveau suficientă pregătire nici în arheologie,

¹ Expresia aparține lui Dan Alexe, *Dacopatia și alte rătăcirii românești*, Humanitas, 2015.

nici în arhitectură, erau mai ales filologi clasici și istorici. Prin urmare, săpăturile de amploare s-au făcut fără metodă, înregistrările contextelor și materialului arheologic fiind inexistente, iar reconstituirile de monumente n-au depășit nivelul de amatori. Cu aceste date precare au operat și generațiile următoare, inclusiv cea actuală, luând în mare parte de bune concluziile formulate în acea vreme de către C. Daicoviciu. În ceea ce mă privește, îmi vine greu să accept afirmații ce nu au la bază o documentație convingătoare și nu pot fi verificate, indiferent de autoritatea celui care le-a formulat, sau a celui care le susține. Tocmai de aceea, am încercat să înțeleg fenomenele istorice în discuție bazându-mă pe date sigure, pe analizele unor specialiști neimplicați sentimental în chestiune și în special pe analogiile pe care ni le oferă cercetarea societăților antice contemporane din Europa continentală. Ceea ce transpare cu mare claritate din toate scrierile despre cetățile dacice din Munții Șureanu este inexistența unei cronologii arheologice. Acest lucru este urmarea evidentă a lipsei de metodă cu care s-au făcut până nu demult săpăturile. Din noianul de date descriptive, așa-numitele „rapoarte de săpături”, multe transcrise ca atare în cărți, fără încercări de analiză, răzbat unele informații de stratigrafie, din păcate aproape întotdeauna lipsite de documentație grafică. Cercetătorii români ai acestor monumente s-au raportat întotdeauna la mai comoda cronologie istorică, având ca repere domnia lui Burebista și expedițiile războiului dacic a lui Traian. Puținele observații făcute la Costești se bazează doar pe constatarea a trei etape de construcție a fortificației, eșalonate mai mult pe baze logice decât pe argumente arheologice. Nu există nici un element de stratigrafie din interiorul cetății. Situația de la Grădiștea Muncelului este și mai confuză, un adevărat „coșmar arheologic”, cum aprecia situația inspirat Everett L. Wheeler². Evident că este imposibil de a stabili adevărul absolut, subsemnatul meditănd la subiect doar pe bază de bibliografie, fără cercetări de teren. De aceea, nu avem intenția de a înlocui niște concluzii lipsite de fundament documentar suficient cu altele, bazate în primul rând pe analogii și comparații cu alte situații istorice. Intenția noastră este doar declanșarea unor discuții în care factorii emoționali și sentimentali să fie subordonați unor considerente credibile. Și încă ceva care este încă greu de înțeles de către cercetătorii români din toate generațiile: păreri științifice diferite nu sunt atacuri personale destinate a discredita și a transforma prietenia în ură. Ele sunt necesare pentru

menținerea sănătății mediului cercetării științifice, dialogul, chiar în contradictoriu, fiind întotdeauna de preferat aroganței monologului și argumentului autorității. Nici un domeniu al investigației științifice nu este „feuda” nimănui, din contră este bine să-și exprime păreri cât mai mulți specialiști.

În aceste condiții vom discuta tehnica de construcție a cetăților și veridicitatea conceptului de „*murus Dacicus*”, precum și justetea identificărilor unor substrucții de piatră cu cele ale unor edificii de cult.

1. *Arhitectura cetăților de piatră*

„*Murus dacicus* este un anume tip de zid folosit de către daci, de unde și denumirea, alcătuit fiind din blocuri de calcar dispuse în asize, pe două paramente, legate între ele cu bârne transversale din lemn, fixate la capete în lăcașuri speciale numite „babe”, având între ele un emplecton din pietre și pământ bătut”. Este definiția data în cea mai recentă lucrare pe această temă³. Autorul citează doar bibliografia „consacrată”, necunoscând câteva lucrări esențiale pentru problematica pe care o discută. Articolul subliniază mesajul simbolic al acestui *murus Dacicus*, el „fiind o transpunere în practică a unei ideologii a elitelor, care nu s-a fundamentat exclusiv militar”⁴.

Pentru fortificațiile celtice din Latène-ul final, St. Fichtl sublinia cele trei funcții esențiale tradiționale, cea militară, cea ostentatorie și cea mai importantă, cea simbolică, pentru o lume ce abandona, pe parcursul unei singure generații, modul de viață rural, înlocuindu-l cu cel urban⁵. Acest studiu fundamental a fost scris, din păcate pentru autorul român, în 2005, paternitatea ideii revenindu-i autorului francez, care trebuia citat cu siguranță. Dar nici alte studii francofone nu s-au bucurat de mai multă considerație, unele chiar mai aproape de subiect, de exemplu unul cu titlul „*Murus Dacicus*”, scris chiar de un român⁶. Fiind singura lucrare serioasă pe această temă ea merită o atenție deosebită. În esență, S. Ștefan încearcă să răspundă la întrebarea (pe care specialiștii în epoca Latène nu și-au pus-o explicit niciodată) dacă denumirea de „*murus Dacicus*” este sau nu justificată. Cu alte cuvinte, maniera de construcție a zidurilor descoperite la cetățile din Munții Șureanu conține suficiente elemente de originalitate pentru a nu fi încadrată în tipurile de ziduri documentate literar și arheologic în alte regiuni și prin urmare

² Wheeler 2010, 1187.

³ Pupeză 2011.

⁴ Pupeză 2011.

⁵ Fichtl 2005.

⁶ Ștefan 1995.

trebuie denumită după populația care a pus-o prima oară în practică? Deși tentat să răspundă negativ, totuși în final încearcă, cu bună credință, să argumenteze de ce trebuie să acceptăm și să menținem conceptul de „*murus Dacicus*”, mai ales datorită slabei răspândiri a legării celor două paramente prin bârne de lemn fixate în „babe”⁷. În lumea barbară singurul tip de zid de fortificație atestat atât literar, cât și arheologic este „*murus Gallicus*”⁸. Esența structurii sale este eșafodajul de lemn care susține piatra nefasonată (sau superficial fasonată) clădită fără utilizarea vreunui liant. Cercetările arheologice recente au modificat parțial vechea imagine, în sensul că fața exterioară a unor fortificații celtice era construită din blocuri mari fasonate atent, fiind evidentă grija pentru aspectul și impresia pe care fortificația o producea privitorilor din afară, piatra fasonată fiind mult mai frecvent folosită decât se credea la un moment dat⁹. În ultimă instanță, această evoluție, curmată parțial și în Europa de vest de cucerirea romană a Galliei, se îndreaptă, probabil, spre zidurile cu două paramente, în momentul de dinainte de cucerirea romană conturându-se prima etapă, edificarea unui parament exterior lucrat îngrijit. Să nu uităm că relațiile comerciale și influențele culturale ale lumii grecești și etrusce erau bine reflectate în lumea celtică din vestul Europei încă din secolele VI–V a. Ch., cum ilustrează strălucit mormântul de la Vix (Burgundia)¹⁰, spre exemplu. Pentru zidurile cetăților din Munții Șureanu influența elenistică este de multă vreme cunoscută¹¹. Pe parcursul timpului această concluzie a fost acceptată de către toți cercetătorii. C. Daicoviciu a numit acest tip de zidărie „*opus Dacicum*”¹², iar mai târziu i s-a spus „*murus Dacicus*”¹³. Elementul de originalitate al zidului dacic a fost multă vreme considerat sistemul de legătură între paramente prin bârne de lemn fixate în scobituri în formă de „coadă de rândunică” tăiate în fața superioară a blocurilor de piatră. Descoperirea aceluiași sistem într-o porțiune a zidului elenistic al Histriei¹⁴, evident mai timpuriu, a adus primul exemplu de acest fel din lumea greacă, atenuând ideea inovației tehnice dacice la zidurile de tip grecesc. Cu toate acestea, Histria pare o excepție, utilizarea bânelor de lemn ce legau și stabilizau paramentele zidului nefiind

frecvent identificată în lumea greacă. Dar, cum arătam, scheletul de lemn este specific pentru *murus Gallicus*. Doar că la celți pare a fi lemn combinat cu piatră, iar la daci, piatră cu lemn. Ultima variantă este cu siguranță mai evoluată tehnic. De altfel, ziduri apropiate de *murus Gallicus* se găsesc la fortificațiile din sud-estul Transilvaniei, la Merești, de exemplu, unde doar tehnica precară de săpătură probabil a împiedicat identificarea urmelor structurii de lemn, sau la Piatra Craivii¹⁵, în Transilvania. Comparativ cu aceste ziduri, cele din Munții Șureanu sunt evident superioare. Dar tehnica zidului de piatră sec, clădit din blocuri masive fasonate, chiar dacă fără emplecton, exista și în Gallia. Cel mai cunoscut exemplu este așa-numitul „mur païen” de la Mont Sainte-Odile (Alsacia) (Pl. I). Platoul superior al muntelui de circa 800 m înălțime este înconjurat de un zid de proporții megalitice, cu o lungime totală de peste 10 km, lat de 1,50–2 m care proteja o suprafață de circa 100 ha¹⁶, în unele locuri păstrându-se încă pe o înălțime de 2–3,5 m. Dar cel mai interesant lucru din punctul de vedere al discuției de față este tehnica de construcție. Este alcătuit din blocuri enorme, neregulate ca dimensiuni, tăiate pe loc din stânca locală, cu fețele finisate grosier. Blocurile fiecărei asize erau fixate între ele prin îmbinări scurte de lemn având capetele lățite¹⁷ pentru a se fixa în scobiturile în formă de „coadă de rândunică” cioplite pe suprafața blocurilor și plasate pe latura așezată spre interior, pentru a se lega de blocurile următoare (Pl. II). În acest fel, nici scobiturile, nici crampoanele de lemn nu erau vizibile pe fețele exterioare ale zidului. Aceste îmbinări, la care se adăuga greutatea blocurilor, asigurau stabilitatea zidului, în pofida imperfecțiunilor cu care erau lucrate fețele blocurilor de piatră. Nu departe, la Frankembourg, situat la circa 20 de km distanță, există o altă fortificație similară, dar mult mai mică, înglobând o suprafață de doar 1,7 ha¹⁸. Blocuri de până la 2 m lungime sunt fixate între ele în aceeași manieră ca la fortificația de la Mont Sainte-Odile, cu îmbinări de lemn montate în scobituri tip „coadă de rândunică”, ceea ce indică faptul că cele două fortificații sunt contemporane. În ambele cazuri există însă unele probleme de datare. În primul rând lipsesc urme consistente de locuire în interior. La Mont Sainte-Odile s-a emis ipoteza originii celtice¹⁹, deși nu există

⁷ Stefan 1995, 487.

⁸ Caesar, *De Bello Gallico* VII–23.

⁹ Fichtl 2005, 58; Lallemand 2009, 85–86.

¹⁰ Verger 2008; Verger 2009.

¹¹ Daicoviciu 1961.

¹² Daicoviciu 1960, 320.

¹³ Daicoviciu 1972, 130; Glodariu 1983, 124.

¹⁴ Preda-Doicescu 1966.

¹⁵ Moga 1995, 147.

¹⁶ Ruhlmann 1933, 192.

¹⁷ Flotté-Fuchs 2000, nr. 368, Fig. 408 cu fotografia unor îmbinări de lemn păstrate.

¹⁸ Féliu-Tremblay Cormier 2014, 227.

¹⁹ Ruhlmann 1933, 195.

argumente arheologice substanțiale pentru susținerea acestei ipoteze. Alte opinii, greu de acceptat, consideră ridicarea fortificației în epoca romană târzie (secolul IV p. Ch.) datorită descoperirilor monetare²⁰. În epoca romană târzie nu sunt specifice fortificații de asemenea dimensiuni, din contră, ele devin mai mici față de perioada imperială timpurie, așa-numitele *quadriburgia*²¹. Pentru aceeași perioadă în nordul Galliei mai există o serie de fortificații de înălțime cum sunt cele de la Dourbes, Mont, Furfooz, Vireux-Molhain, Nismes, Pry, Virton, Falaën, cea mai întinsă fiind cea de la Virton de 2 ha. Majoritatea se datează printr-un număr consistent de monede între sfârșitul secolului III și începutul secolului V p. Ch. Fortificațiile sunt fie tradiționale, de lemn și pământ, fie ziduri de baraj cu mortar²², fiind total diferite de cele de la Mont Saint-Odile și Frankenburg. Este foarte puțin probabil ca acestea să dateze din epoca romană târzie sau din epoca merovingiană. Fortificația de la Mont Sainte-Odile este rezultatul efortului unei comunități importante și bine organizate, ce nu poate fi căutată decât în epoca preromană a Galliei²³. În cazul Frankenburg încercările de datare s-au bazat și pe analize dendrocronologice și cu radiocarbon asupra unor îmbinări de lemn cu capetele în formă de „coadă de rândunică” ce legau între ele pietrele zidului care au indicat anul 670 a. Ch.²⁴. În această situație pare a fi un impuls venit din lumea etruscă receptat de comunitățile celtice din Alsacia. Îmbinările de lemn scurte fixate în blocuri de piatră vecine în locașuri scobite în formă de „coadă de rândunică” se cunosc și în Munții Șureanu, la cetatea de la Bănița. I. Glodariu numește această particularitate „o abatere sau mai degrabă completare a tehnicii de ridicare a zidului dacic”²⁵. Același sistem a fost înregistrat la zidurile de susținere a scăriilor de intrare într-unul dintre sanctuarele patrulare (care?) și în sanctuarul mic circular de la Sarmizegetusa, fiind considerat ca preluat de la grecii din Pontul Euxin²⁶. Iată însă că sistemul este atestat în Alsacia încă de la sfârșitul primei epoci a fierului. Din această perspectivă, zidurile de la Bănița și Sarmizegetusa pomenite ar putea fi mai timpurii decât cele cu bârne transversale. Epoca și mediul arheologic în care se folosea la construcția

zidurilor tehnica „babelor” mai diminuează din elementul de originalitate al „zidului dacic”. Ținând seama de aceste date întrebarea la care am pornit discuția pare justificată, iar răspunsul înclină serios spre renunțarea la conceptul de „*opus Dacicum*”. Judecând la rece lucrurile, este greu de acceptat ca într-un mediu cultural în care nu se cunoștea arhitectura de piatră ea să apară printr-un impuls extern, iar mediul local să-și pună instant amprenta de originalitate asupra primelor ziduri de piatră pe care le vedea pentru prima oară. Mai degrabă putem accepta teoretic că meșterii greci au aplicat un sistem de construcție adaptat condițiilor geografice locale. Știm că mulți nu vor fi convinși, dar nu acesta a fost scopul nostru, ci doar zdruncinarea certitudinilor, în opinia noastră un grav pericol ce pândește metodologia cercetării științifice.

2. Edificii de cult?

O asemenea întrebare se justifică, oferind ca exemplu „istoriile”²⁷ templului rotund mare de la Grădiștea de Munte (cum îl consideră autorul) edificiu care a fost interpretat ca: templu, construcție enigmatică, mormânt, altar, sanctuar, și cel mai seducător, templu-calendar. Și aceste „istorii” (chiar dacă au rădăcini mai vechi), au „rodit” tot în perioada săpăturilor lui C. Daicoviciu de la Sarmizegetusa. De atunci provine împărțirea absolut arbitrară a sitului în: „cetatea cea mare”, „zona sacră” și „zona civilă” (Pl III/1). „Cetatea cea mare” s-a dovedit a fi un castru roman, „zona civilă” este puțin cunoscută și slab cercetată, singura săpată intens a fost așa-zisa „zonă sacră”. Fragilitatea acestei ultime denumiri rezultă fără echivoc: dar dacă atunci când se va cerceta „zona civilă” acolo vor mai apărea edificii astăzi considerate de cult? Inadvertența acestei partajări este evidentă din perspectiva existenței așa-numitelor „sanctuare” patrulare la Costești (4 „sanctuare”, *intra vallum* și *extra vallum*)²⁸ (Pl. III/2), Piatra Craivii și în alte locuri, în poziții topografice diverse, fără a se putea delimita o adevărată „zonă sacră”. Pe de altă parte, pentru ca un edificiu să fie declarat de cult trebuie avute în vedere, nu doar forma sa, ci mai ales inventarul arheologic²⁹. I. H. Crișan, unul din autorii vechii echipe de cercetare din Munții Orăștiei care s-a ocupat cel mai intens de arhitectura religioasă, era lucid când afirma că „formele de bază ale construcțiilor

²⁰ Flotté-Fuchs 2000, nr. 368.

²¹ Forts 1995.

²² Brulet 2008, 28; 45; 51.

²³ F. Pétry a datat fortificația între sfârșitul secolului II a. Ch. și secolul I a. Ch. (cf. Flotté-Fuchs 2000, nr. 368).

²⁴ Letterlé 2005, 187.

²⁵ Glodariu 1983, 124; Stefan 1995, fig. 10/1.

²⁶ Glodariu 1983, 125.

²⁷ Mateescu 2012, 11.

²⁸ Daicoviciu 1972, 205–206.

²⁹ Există și opinii contrare, care apreciază că sărăcia, sau absența inventarului este relevantă pentru încadrarea unor construcții în categoria edificiilor de cult (Costea 2006, 197).

religioase se întâlnesc și în cazul locuințelor, și de aceea de cele mai multe ori este greu de precizat în ce măsură o anumită clădire este consacrată ceremoniilor religioase sau dacă este vorba de o locuință³⁰. Tocmai de aceea, pentru identificarea unei clădiri cu rol de cult în preistorie determinant este inventarul. J.-L. Bruneaux scria pe aceeași temă: „Les restes culturels sont le seul élément déterminant dans la reconnaissance du lieu de cult”³¹. Vom da exemplu doar importantul sanctuar neolitic de la Parța (jud. Timiș)³². Este o construcție patrulateră de 14 × 7,50 m cu două încăperi (Pl. IV/1). În una dintre camere s-a descoperit un altar monumental de lut cu un cuplu divin ilustrat, două capete de taur din lut pictate, un bust perforat, suporta de ofrande, iar în a doua încăpere erau vetre cu vase și oase calcinate. Este evident că acolo se desfășura un cult religios, identificarea bazându-se pe mai multe elemente ale inventarului compus din piese de plastică simbolică și un loc de adus jertfe divinității. Pentru cele circa 50 de edificii getodacice catalogate drept „de cult”, nici în interiorul nici în vecinătatea lor nu au fost descoperite înhumări umane, sau de animale, nici depozite de piese de metal prețios sau arme, nici obiecte de podoabă, nici statuete de animale, sau imagini antropomorfe, nici vetre cu ofrande, o situație necunoscută la alte popoare barbare indo-europene, sau din interiorul lumii greco-romane³³. La Popești un edificiu de formă rectangulară de 17 × 7,50 m, cu două încăperi, cu trei vetre pătrate (una ornamentată) a fost interpretat drept templu (Pl. IV/2). Oricum, ipoteza este legitimă, în apropierea sa fiind descoperite și numeroase reprezentări figurative³⁴. Edificiul de la Popești este contemporan cu cele de la Sarmizegetusa, deci pot fi comparate. La fel, în cele cinci temple rectangulare de la Cîrlomănești existau vetre ornamentate și sute de statuete zoomorfe și antropomorfe³⁵ (Pl. IV/2). În cazul „sanctuarelor” de la Grădiștea Muncelului, inventarul arheologic este quasi inexistent. În sanctuarul patrulater I, cel cu baze de calcar de pe terasa XI (Pl. V/1), pe unul dintre discuri s-a găsit un medalion de lut ars de circa 10 cm diametru, imitând o monedă romană din anul 80 a. Ch. având imaginea zeiței Diana (Pl. V/2)

și o monedă romană din anul 41 p. Ch.³⁶. Deși ambele piese se află pe același nivel, doar moneda având valoare de datare, s-a apreciat că sanctuarul datează din prima jumătate a secolului I a. Ch.³⁷. Noi dorim să subliniem că medalionul de lut a fost pierdut evident atunci când sanctuarul nu mai funcționa și bazele erau fără coloane, așa cum se prezentau în momentul descoperirii de către arheologi, deci pare a nu avea legătură cu acesta, dacă nu cumva poziția sa suspectă ar putea avea explicații mai puțin științifice. Inventarul acestui sanctuar a fost publicat și constă din 119 piese metalice (Pl. VI), între care o daltă și un topor, restul fiind piroane, cuie și alte materiale de construcție, de remarcat fiind țințele cu capul ornamentat³⁸. Un astfel de inventar, fără ceramică și oase menajere dovedește clar că edificiul n-a fost locuit, iar absența oricăror obiecte legate de vreo acțiune de cult arată că el n-a putut funcționa nici ca sanctuar. Mai mult, într-o secțiune din 1978 ce traversa pe lățime terasa în partea sa nordică într-o construcție aflată la nivelul marelui sanctuar de calcar s-au găsit fragmente ceramice, orz și mei carbonizat³⁹, ceea ce întărește constatarea de mai sus, terasa XI nefiind utilizată pentru construcții sacre. Nici inventarul sanctuarului mic rotund nu poate fi pus în legătură cu activități religioase. Cele câteva unelte de fierărie-tâmplărie, o armă și materiale de construcție de fier⁴⁰ găsite pe podeaua construcției demonstrează clar destinația laică a edificiului. Or, chiar dacă am crede că un prim edificiu distrus ar fi fost sanctuar, este greu de explicat cum dacii au refolosit un loc

³⁶ Crișan 1986, 178.

³⁷ Crișan 1986, 179.

³⁸ Iaroslavschi 1983, 373–374.

³⁹ Glodariu 2004, 40–41. Din păcate, profilul secțiunii (Fig. 2–4) este neinteligibil, numerotarea metrilor de la dreapta spre stânga sugerând un desen „în oglindă”.

⁴⁰ Iaroslavschi 1985–1986. Autorul, vizibil stânjenit, afirmă limpede că piesele nu se leagă de practici sacre și că prezența lor în sanctuar i se pare „anormală”. Cum pe vremea aceea nu putea îndrăzni să ajungă la concluzia firească a destinației de atelier a „sanctuarului mic rotund” a recurs la o explicație imaginară în care sanctuarul ar fi fost distrus la 101–102, apoi dacii și-au construit peste o baracă sezonieră. În rândul următor însă, uitând brusc propriul scenariu, ni se spune că locuitorii acestei construcții sezoniere „par a fi fost meșteri daci ce lucrau la terminarea monumentului” (p. 455). Înțelegem că în 103–105 (p. Ch. nu a. Ch.) dacii lucrau la terminarea monumentului distrus la 101–102 locuind într-o baracă construită peste ruinele acestuia. Morala: pelicanul sau baba. În pofda publicării inventarului și a lipsei totale a oricărei urme romane („nu a fost semnalat un nivel de locuire roman cât de neînsemnat”, cf. Iaroslavschi 1985–1986, 455), H. Daicoviciu, S. Ferenczi și I. Glodariu scriu că deasupra sanctuarului a fost o construcție romană care a distrus urmele stâlpilor de lemn dacici (Daicoviciu *et alii* 1989, 153).

³⁰ Crișan 1986, 170; F. Costea arată, pe bună dreptate, că absida putea fi și în locuințe locul de cinstire a divinității (Costea 2006, 180).

³¹ Bruneaux 1989.

³² Lazarovici *et alii* 2002.

³³ Sirbu 1995, 313.

³⁴ Sirbu 2006, 48.

³⁵ Sirbu 2006, 36.

sacru din zona sacră (din sanctuarul pan-dacic, dacă vreți) în lumești scopuri gospodărești. La Augustin-Tipia Ormenișului sanctuarul patruleter de tuf vulcanic a avut un inventar extrem de sărac și nesemnificativ și nu există urme de podea⁴¹. Tot acolo, pe nivelul sanctuarului cu baze de calcar s-au găsit însă mii de fragmente de vase la roată arse secundar până la vitrifiere despre care autorul afirmă că reprezintă un inventar gospodăresc, nu ritualic⁴². Înainte de a continua ancheta acestei probleme, sunt necesare câteva considerații metodologice. În situația în care informațiile literare despre religia dacilor sunt foarte puține, identificarea unor edificii de cult pe cale arheologică este dificilă. Așa cum deja subliniam încercarea s-a făcut doar pe baza dimensiunilor mai mari ale unor construcții cu planuri cunoscute în arhitectura profană, este vorba de planul rotund, sau cu absidă și a celor bazate pe aliniamente de discuri de piatră, considerate construcții patruletere, sanctuare cu coloane, despre care s-a spus că nu se regăsesc în arhitectura civilă⁴³, o afirmație despre a cărei justete vom mai discuta. Cele două categorii de edificii de cult imaginate de cercetătorii epocii Latene pe baza interpretării fundațiilor de lemn și piatră ale unor construcții dispărute sunt în contradicție: cele rotunde și absidate sunt de origine locală⁴⁴ și ar trebui automat să fie printre cele mai vechi⁴⁵, câtă vreme cele patruletere, cu coloane sunt considerate rezultate ale influenței arhitecturii grecești⁴⁶, influență dovedită de însăși utilizarea coloanelor, dar și de tehnica zidurilor de piatră ale fortificațiilor și de sprijinire a teraselor, precum și de dovada participării meșterilor greci, cei care au incizat pe blocuri literele grecești⁴⁷. Or, s-a apreciat că la Sarmizegetusa primele sanctuare patruletere sunt din prima jumătate a secolului I a.Ch.⁴⁸, adică tocmai de la începuturile așezării, situație dovedită stratigrafic prin suprapunerea a două sanctuare pe

terasa XI, cel mai recent fiind datat *post quem* prin moneda din anul 41 p.Ch., dacă nu cumva aceasta provine din construcția romană aflată deasupra⁴⁹. Mai recent s-a emis ipoteza că „zona sacră” ar fi fost edificată în trei mari etape cronologice, prima începând cu mijlocul secolului I a.Ch., a doua la jumătatea secolului I p.Ch., ultimele lucrări de la sfârșitul secolului I p.Ch., fiind încă în curs în momentul cuceririi romane⁵⁰. Dacă în domeniul fortificațiilor influența grecească este mai ușor de înțeles, în cadrul arhitecturii religioase explicațiile unei astfel eventuale influențe sunt mai dificile, nefiind o chestiune pur tehnică cum sunt lucrările defensive și chiar arhitectura civilă. Inutil de adăugat că o asemenea influență nu se constată nici în cazul altor populații aflate în contacte chiar mai vechi cu civilizația greacă, cum sunt celții. Ce precepte religioase îi vor fi împărțit pe zeii dacilor în cei care erau venerați în temple rotunde, care aveau un spațiu locuibil funcțional în interior, unde se putea imagina că locuia chiar divinitatea, și cei care dobândiseră temple patruletere cu coloane, dar fără vreo încăpere? Explicațiile date de specialiștii epocii nu sunt convingătoare fiind imagini născute din acceptarea (nedovedită științific) a existenței acestor edificii de cult sui-generis: sanctuarele, datorită absenței oricăror analogii pentru formele lor, ar fi reprezentat concretizarea canoanelor religiei locale, al aspectului cel mai evoluat a ritualurilor⁵¹. Or tocmai aceste lucruri lipsesc, urmele arheologice ale ritualurilor practicate, locul depunerii ofrandelor⁵², al păstrării imaginilor zeilor, deoarece religia dacilor era politeist-individualistă, de tip grecesc, specifică popoarelor indoeuropene⁵³, iar singura divinitate concret identificată, Bendis, este

⁴⁹ Daicoviciu *et alii* 1989, 156.

⁵⁰ Glodariu 1995, 127–128.

⁵¹ Florea 2011, 145. Autorul își imaginează că arhitecții greci, sau romani au ținut cont, atunci când au proiectat edificiile, de criterii impuse de canoane teologice, de ritualuri și de ceremonii (p. 144). Ne întrebăm atunci cum s-a manifestat influența mediteraneană (p. 145), care în cazul sanctuarelor a fost estimată de către toți cei care au propus reconstituiri (D. Antonescu, I. H. Crișan, M. Strâmbu, I. Glodariu) pe baza utilizării coloanelor. Și atunci ce mai rămâne? Unde se mai puteau concretiza canoanele teologice locale în arhitectură?

⁵² Ideea agățării lor în numeroasele cuie și piroane descoperite în sanctuarul A este inacceptabilă (Daicoviciu 1980, 79). Patru cărlige-agățători din sanctuarul cu plinte de calcar și din sanctuarul circular de pe Tipia Ormenișului au fost la fel de neinspirat interpretate drept cuie pentru atârnat ofrande (Costea 2006, 239).

⁵³ Daicoviciu 1972; Crișan 1986, 430–434; Sirbu 2006, 161, care subliniază antropomorfismul religiei dacice citându-l pe Herodot (IV, 94–95), elemente ce se regăsesc în toate religiile indo-europene (111).

⁴¹ Costea 2006, 186.

⁴² Costea 2006, 192. Parcă dându-și seama de ce erezie a scris, autorul continuă, sacrificând logica: „totuși este vorba despre o ardere și o spargere ritualică” (!)

⁴³ Crișan 1986, 176

⁴⁴ Glodariu 1976, care consideră că planul rotund și cu absidă își are originea în construcțiile laice.

⁴⁵ Din contră, sanctuarul mare rotund este considerat că datează din a doua mare etapă constructivă, jumătatea secolului I p.Ch., cf. Mateescu 2012, 129.

⁴⁶ Crișan, Moldovan 1975; influența externă în domeniul religiei dacice este negată de I. Glodariu și F. Costea: „într-un domeniu atât de conservator cum este religia implantările de semnificații și forme străine sunt rarissime și anevoie asimilate”, cf. Glodariu-Costea 1991, 39.

⁴⁷ Crișan 1986, 185; Glodariu 1997.

⁴⁸ Daicoviciu-Crișan 1959, 397.

cunoscută pe baza unei protome de bronz⁵⁴ din cetatea de la Piatra Roșie. Identificarea este problematică deoarece temple, sau imagini ale zeiței nu sunt cunoscute în Tracia, cu excepția menționării literare a unui templu în epoca romană, de către Titus Livius⁵⁵. În schimb, există sanctuare ale lui Bendis în Attica, la Pireu, la Laurium de la sfârșitul secolului IV a.Ch. și chiar mai multe statuete votive și o inscripție pe o bază de statuie din jurul anului 300 a.Ch., imaginea lui Bendis fiind asemănătoare cu a lui Artemis, cu chiton scurt, *alopekis* pe cap, cizmulite și lance dublă (*dilonkhos*)⁵⁶, elemente ce nu pot fi identificate la protoma de la Piatra Roșie. În această viziune și ceilalți zei trebuie să se fi bucurat de imagini antropomorfe⁵⁷ care aveau în temple o încăpere unde acestea se păstrau și ofereau credincioșilor identitatea edificiului sacru⁵⁸. Nu putem judeca religia dacilor izolat, ci doar ca parte a religiei tracice. Or, primele contacte ale tracilor cu grecii au fost, se pare, de natură religioasă, încă din epoca arhaică. Pe baza informațiilor literare⁵⁹ și a descoperirilor arheologice s-a ajuns la concluzia că pentru comunitățile din Tracia adorarea locurilor sacre grecești devenise un obicei, bazat, probabil, pe popularitatea acestora și pe credințe religioase similare⁶⁰. Tot din această

perioadă în sanctuarele grecești au fost descoperite numeroase obiecte personale de origine tracică (pandantive, brățări, centuri, fibule, aplici) reprezentând evident daruri votive depuse în sanctuare⁶¹. Așadar, acest obicei al depunerilor votive în sanctuare⁶² are rădăcini adânci în spiritualitatea tracică și n-ar fi trebuit să lipsească din mediul dacic, mai ales dacă la Grădiștea Muncelului ar fi fost un asemenea loc sacru, un sanctuar pan-dacic. Altfel, în viziunea actuală, sanctuarele patruleter se diferențiau doar prin dimensiuni diferite și nu putem crede că aceste deosebiri aveau la bază ierarhii între divinități, care să mai și fie cunoscute oamenilor de rând. Recent, imaginația tinerei generații de cercetători a debordat peste limita dintre ipoteză și fantezie: „arhitectura monumentală a conferit un alt aspect ritualurilor, le-a amplificat dimensiunile până acolo încât ele sunt recunosciabile. Astfel, pentru sanctuarul de la Sarmizegetusa Regia recunoaștem urmele unor ritualuri precum procesiunea, sacrificiul, depunerea de ofrande, libațiile”⁶³. Metodologic această viziune este total eronată⁶⁴. Așa cum arătam cercetătorul trebuie să judece exact invers. Găsind urmele arheologice ale sacrificiilor, depunerilor de ofrande se poate ajunge la concluzia că acel edificiu avea caracter religios. Nu invers, postulând că niște clădiri trebuie să fie temple pentru că nu seamănă cu nimic cunoscut (celor care le-au săpat), deși nu sunt dovezi palpabile, iar de aici își imaginează că elementele ambientului urbanistic din jurul acelor edificii foloseau sacrificiilor, ofrandelor, libațiilor, doar datorită vecinătății cu presupusele temple. Un asemenea raționament nu este acceptabil în cercetarea științifică. Autorul citat are chiar viziunea procesiunii religioase, ca într-un scenariu cinematografic: „Pe măsură ce se apropiau de sanctuar participanții la procesiune începeau să vadă edificiile cu o arhitectură monumentală, unică în Dacia. Imaginea unor temple înalte de câțiva metri, cu o volumetrie amplificată de peisajul montan, contribuia la accentuarea senzației că se pătrunde într-un spațiu diferit de cel obișnuit. Procesiunea de-a lungul drumului pavat permitea, de fapt, intrarea graduală în atmosfera religioasă” sau „treptele normau mersul pe drumul pavat, impunând o anumită cadență. Efectul, probabil impresionant, consta în mișcarea ritmică a câtorva zeci de per-

⁵⁴ Crișan 1986, 364 credea că piesa o reprezintă pe „marea zeiță”; Mateescu 2012, 108 neagă caracterul religios al piesei.

⁵⁵ Janouchova 2013, 101.

⁵⁶ Janouchova 2013, 98.

⁵⁷ Herodot, IV, 94–95; H. Daicoviciu credea că în santuarul A, pe lângă ofrandele agățate în cuie aduse unui iluzoriu zeu al războiului, discul de lut cu imaginea lui Bendis-Diana ar dovedi că și această divinitate ar fi fost adorată în sanctuar, fiind un templu dedicat mai multor divinități, teorie lipsită de fundament științific și datorită inconsecvenței principiului de identificare a divinităților (cf. Daicoviciu 1980, 79). Și F. Costea își imaginează, fără nici o dovadă arheologică sau de altă natură, că sanctuarele de pe Tipia Ormenișului erau dedicate lui Marte și zeului soarelui (Costea 2006, 305). La Costești s-ar fi găsit un cap de bronz al Diane, produs elenistic (Daicoviciu 1972a, 280), deși fotografia nu apare și informația n-a mai fost reluată. Ar fi o dovadă a informațiilor despre religia greco-romană în mediul spiritualității dacice.

⁵⁸ G. Florea susține, pe bună dreptate, că sanctuarul este „edificiul consacrat divinității, locuința zeului, unde îi este păstrată imaginea” (Sirbu-Florea 1997, 39). Din contră, I. Glodariu crede „cu tărie” că în sanctuarele dacice nu existau statui ale zeilor pe motivul inexistenței vreunui pedestal pentru a le susține, imagini ale acestora fiind identificate doar în arta minoră (Glodariu 2006). Noi suntem de acord cu ambele opinii, ele întărind concluzia că nu avem de-a face cu sanctuare; Sirbu 2006, 77 constată că nu există *cella*, nici altare, nici echipamente de cult, nici ofrande, fără a putea oferi o explicație.

⁵⁹ Herodot (VI, 34, 1–2; 139, 1) povestește cum basileul tribului trac al doloncilor a fost trimis de comunitate, într-un moment dificil pentru aceasta, la oracolul din Delphi.

⁶⁰ Karadzhinov 2011, 8.

⁶¹ Karadzhinov 2011, 6–7. Între materialele din secolele VII–VI a.Ch. de la Delphi, de exemplu, există o centură ajurată tracică din zona centrală a Balcanilor.

⁶² Situația pentru lumea celtică sintetizată la Lejars 2001.

⁶³ Mateescu 2012, 108.

⁶⁴ Deficiențele metodologice ale lucrării au fost recent semnalate și de alți autori (vezi, Peșan 2015).

soane care purtau în procesiune darurile pentru zei”⁶⁵. Dacă arheologii scriu cu note de subsol și bibliografie asemenea fraze, atunci ce să ne așteptăm de la simpli amatori dacofili? Nu rareori oamenii de bună credință ne aduc argumentul „am auzit la televizor”, sau „am citit eu într-o carte” și ce le poți răspunde? Straniu, chiar profesorul Ioan Glodariu, îndrumătorul științific al acestei generații tinere scria: „There is no ancient data available and so far no archaeological evidence upon religious practices, namely the rituals and practices unfold *in or near* the sanctuaries”, subliniind că dovezile arheologice ale ritualurilor și practicilor religioase lipsesc și în interiorul și în preajma sanctuarelor⁶⁶. Or, construirea templelor avea ca scop desfășurarea în interiorul lor a unor procesiuni în prezența divinității și oferirea de sacrificii și ofrande⁶⁷. Din nou se ridică întrebarea: pe ce bază au fost atunci catalogate edificiile drept sanctuare?

Revenind la arhitectura edificiilor considerate de cult, arheologul care a săpat sanctuarul patrulater de calcar I de pe terasa XI a făcut o observație valoroasă, utilă încercării de reconstituire a construcției. Interpretând poziția stratigrafică a unei platforme de piatră îngrijit lucrata, a ajuns la concluzia că edificiul avea două nivele, explicând astfel și lipsa urmelor unei pardoseli la nivelul discurilor de piatră. Pe unele plinte se vedeau amprențele unor coloane de piatră, dar s-au găsit foarte puține fragmente de coloane de calcar. Concluzia pertinentă a arheologului clujean a fost existența unor coloane nu foarte înalte, așezate pe discurile rotunde, necesare susținerii unui planșeu masiv de lemn⁶⁸. Dacă până în acest punct lucrurile se bazează pe constatări arheologice, mai departe, încercarea de a reconstitui nivelul următor al templului s-a bazat doar pe imaginație. I. H. Crișan rămâne tributari necesității coloanelor deasupra planșeului (chiar dacă mai puține) (Pl. VII/2), deși nici un indiciu nu mai conduce ipoteza spre nevoia coloanelor. Putea fi o construcție cu pereți de lemn cu intrarea împodobită cu cele cinci mari ținte de fier ornamentate⁶⁹, fără a mai fi nevoie de influența templului grec, considerată de autor esențială. Ar fi rezultat un templu de plan patrulater cu pereți laterali de lemn, inspirat și el, ca și cele circulare, din arhitectura civilă locală. Viziunea despre templele de la Sarmizegetusa ar

fi dobândit mai multă coerență și ar fi devenit mai credibilă. Cum nu s-a întâmplat astfel, vom merge mai departe cu investigația, această ultimă soluție nefiind mulțumitoare parțial din același motiv ca și ipoteza edificiului cu un singur nivel și o „pădure de coloane” (Pl. VIII) (D. Antonescu, M. Strâmbu, I. Glodariu): lipsa inventarului sacru. Într-o religie politeistă, din care izvoarele ne-au transmis câteva nume de divinități, nu ne putem închipui că acestea nu aveau câte o reprezentare sacră, care să simbolizeze prezența divinității. Prin această reprezentare sacră nu doar este onorată divinitatea, ci ea deține ceva chiar din puterea acesteia, o concluzie ce rezultă chiar din cercetarea lumii grecești⁷⁰, ce nu putea influența doar tehnic, formal, la nivel de arhitectură sacră lumea dacică. Reprezentările sacre erau importante în antichitate pentru însăși formarea ideilor religioase în masa credincioșilor, lor adăugându-li-se atributele divine, accesorii de identificare a divinităților⁷¹. Așadar, ritualurile orale nu erau suficiente pentru identificarea divinității. În Grecia când era creată o statuie specifică pentru un anumit sanctuar, identificarea se baza și pe atributele divine⁷². Prin urmare, se trece cu vederea cu prea multă ușurință nu doar inexistența descoperirilor de imagini sacre, de *ex voto*-uri în așa-zisele temple, dar mai ales lipsa încăperii, *cella*, destinată adăpostirii lor⁷³. De altfel, chiar unul dintre susținătorii remarcabili ai ideii sanctuarelor dacice, involuntar, din dorința de a sublinia originalitatea arhitecturii sacre de la Sarmizegetusa, respinge posibilitatea ca sanctuarele să fie niște temple grecești ușor modificate folosind ca argumente lipsa crepidei, lipsa naosului, pronaosului și peristilului, ocuparea întregii suprafețe de colonadă și proporțiile diferite față de templul

⁷⁰ Bărbulescu 1984, 91.

⁷¹ Bărbulescu 1984, 96; 118.

⁷² Pirenne-Delforge 2010, 129.

⁷³ R. Mateescu este de părere că templul are importanță pentru un singur tip de ritual, depunerea de ofrande și din această perspectivă arhitectura bazată pe „pădurea de coloane”, nu este deloc nepotrivită, spațiile dintre șirurile de coloane fiind suficiente pentru depunerea ofrandelor (Mateescu 2012, 112–113). „Spațiul util dintre coloanele de lemn sau de piatră este foarte restrâns, în pofida dimensiunilor mari ale edificiului” (Glodariu 2003, 125). Doar pentru depunerea de ofrande nu prea ar fi fost necesar efortul financiar și munca cu specialiști greci, era suficient crearea unui spațiu simplu și suficient de mare, adică o construcție cu pereți, intrare și acoperiș, fără „pădurea de coloane”. Contra viziunii reducionista a lui R. Mateescu, V. Sirbu și G. Florea (Sirbu-Florea 1997, 39) care defineau sanctuarul drept „edificiul consacrat divinității, locuința zeului, locul unde acesta își face simțită prezența, unde îi sunt depuse ofrandele, unde îi este păstrată imaginea”.

⁶⁵ Mateescu 2012, 109.

⁶⁶ Glodariu 2006.

⁶⁷ Sirbu 2006, 81.

⁶⁸ Crișan 1986, 180–181; contra ideii subsolului, Daicoviciu 1980, 75.

⁶⁹ Crișan 1986, 182.

grec⁷⁴. Noi încheiem această parte a discuției prin concluzia că nu poate fi vorba despre o influență a arhitecturii religioase grecești în arhitectura religioasă din cetățile dacice. Dacă ea ar fi existat, s-ar fi manifestat ca și în domeniul fortificațiilor, prin implantarea tipului grecesc de edificii, templul grec. Așa cum vom vedea însă această constatare nu înseamnă că în cazul construcțiilor azi marcate doar prin aliniamentele de discuri de piatră lipsește total o influență mediteraneană.

Rezultate extrem de interesante, dar trecute prea ușor cu vederea, s-au obținut la săparea cetății de la Piatra Craivii. Aici, pe terasa V au fost descoperiți tamburi de piatră, pe baza cărora s-a identificat un sanctuar patrulater de 31,5×11,5 m cu 7 șiruri, de tipul celor din Munții Orăștiei. Ceea ce este deosebit este prezența masivă deasupra tamburilor de piatră a straturilor masive de arsură, provenite evident de la structura de lemn a edificiului și mai ales bogăția și varietatea inventarului arheologic, constând din rășnițe, ceramică, unelte, mărgel, care l-au făcut pe autor să ridice timid întrebarea dacă nu cumva „sanctuarele” sunt construcții civile (depozite)?⁷⁵. Evident că nici rășnițele, nici uneltele nu sunt obiecte de cult și nu aveau ce căuta într-un sanctuar. Ipoteza construcțiilor civile, a depozitelor, merită discutată, cu atât mai mult cu cât prima impresie chiar a lui C. Daicoviciu, contrar părerii lui D. M. Teodorescu ce le considera sanctuare legate de cultul fenomenelor cerești, a fost că aliniamentele sunt substrucțiile unor construcții gospodărești: „am înclina să le credem mai mult bazele unor uriașe hambare destinate să adune recolta de pe pământurile mănoase din valea Mureșului ale stăpânului cetății”⁷⁶. De altfel, în sanctuarul 3 de la Costești se găsiseră „grăunțe carbonizate”⁷⁷. Și la Sarmizegetusa săpăturile din 1978 de pe terasa X au găsit o cantitate mare de grâu carbonizat⁷⁸. De asemenea la Piatra Craivii, dintr-un context arheologic incert, aflat pe terasa V unde s-au găsit aliniamentele de discuri de calcar, provine o cantitate substanțială de cereale carbonizate⁷⁹. Fiind carbonizate, este mult mai probabil să fi fost într-un hambar de lemn care a

ars, decât într-un „siloz”, cum presupun autorii⁸⁰. Poziția geografică a Sarmizegetusei, lipsa terenurilor agricole, au impus schimburi regulate cu regiunile producătoare de cereale, probabil din valea Mureșului, fără de care Sarmizegetusa ar fi dispărut⁸¹. Aglomerarea de tip urban de la Sarmizegetusa se întinde pe circa 6 km de terase cu numeroase urme de producție artizanală, era străbătută de un drum și avea locuințe de lemn tradiționale, unele de mari dimensiuni⁸². Există suficiente indicii pentru a considera această evoluție spre urbanism ca una dintre urmările unui proces de centralizare politică, ajunsă, după unele opinii, până la etapa unui „stat arhaic centralizat”⁸³. Una dintre funcțiile acestui sistem centralizator trebuie să fi fost, în cazul Sarmizegetusei organizarea unor rezerve de cereale pe termen mediu pentru întreaga comunitate. Sarmizegetusa era o așezare fortificată ce juca și rolul de a centraliza rezerve de cereale. De altfel, una dintre primele informații despre Sarmizegetusa, când încă zona nu fusese răscolită din diverse interese, este cuprinsă într-un raport din 13 mai 1804 al administratorului domeniului Hunedoara care relatează descoperirea unui mare depozit de boabe de grâu carbonizate, amestecate cu cărbune, cuie și două fragmente de cercuri de fier⁸⁴. Informația este importantă nu doar pentru conținutul descoperit, ci și pentru observația trecută în raport că acest depozit de cereale („Fruchtkasten”) era construit pe niște piloni de zidărie („Mauerfüße”)⁸⁵. Din păcate, sistemul de construcție nu este descris mai amănunțit, ceea ce face posibilă ipoteza unui *horreum* militar roman ridicat pe piloni de zidărie legată cu mortar.

În lumea celtică modelul social bazat pe o centralizare politică este întâlnit în secolele VI–V a. Chr. Una dintre așezările fortificate cu asemenea rol, cu o evoluție spre așezare de tip urban este așezarea de pe Mont Lassois (Burgundia). Aici, prospecțiile geofizice și săpăturile recente au demonstrat că întreg muntele a fost ocupat de așezare, protejată printr-un sistem de fortificații impresionant

⁷⁴ Daicoviciu 1980, 78.

⁷⁵ Moga 1981, 109–111.

⁷⁶ Daicoviciu-Ferenczi 1951, 17–18.

⁷⁷ Teodorescu 1929, 285.

⁷⁸ Daicoviciu *et alii* 1979, 136. Descrierea situației stratigrafice este greu de înțeles în lipsa oricărei ilustrații, dar autorii spun că grâul este scurs dintr-un hambar de pe terasa IX. Indiferent de pe ce terasă provine grâul, cert este că în „zona sacră” existau și hambare de cereale, ceea ce este o anomalie în viziunea sacralizantă a autorilor.

⁷⁹ Plantos-Ciută 2005, 83.

⁸⁰ Plantos-Ciută 2005, 84. Prin siloz se înțelege, de obicei, o groapă cu fundul de secțiune trapezoidală, sigilată pentru a feri de umezeală și rozătoare cerealele. Un siloz cu cereale nu avea nici o conotație de cult, cum par a crede autorii și era mai greu să fie incendiat.

⁸¹ Florea 2011, 149.

⁸² Florea 2011, 132–134.

⁸³ Florea 2011, 147.

⁸⁴ Benea 2004, 13, fără vreo trimitere bibliografică.

⁸⁵ SJAN Cluj-Fond Tezaurariatul Minier al Transilvaniei, doc. nr. 1878/1804. Textul și traducerea sa ne-au fost puse la dispoziție cu multă amabilitate de colegul Dr. Loránd Madly, căruia îi rămânem recunoscători.

(Pl. IX/1). Platoul Saint-Marcel a fost sistematizat în jurul unei artere centrale⁸⁶ ce desparte două șiruri de loturi rectangulare protejate de palisade și avea cisterne pentru adunarea apei⁸⁷. În una dintre împrejuririle centrale a fost construit un „palat” de lemn cu absidă de dimensiuni impresionante (31×21,5 m). În alte sectoare au fost identificate construcții de lemn înălțate pe piloni, interpretate drept depozite pentru produse perisabile, adică în primul rând cereale⁸⁸. Există evident asemănări substanțiale cu Sarmizegetusa în privința structurii așezării, a evoluției sale și mai ales a rolului său. Cercetătorii francezi au încercat să răspundă la întrebarea fundamentală cu privire la rolul așezării de pe Mont Lassois, formulând trei ipoteze: 1. fie este reședința unei puternice familii aristocratice care și-a impus dominația din palatul ei; 2. sau o mare aglomerație unde este concentrată populația din împrejurimi în urma unui proces de sinecism; 3. sau sediul unei entități politice (trib, populație) prevăzut cu un centru monumental unde se reuniau instanțele decizionale și cu infrastructurile necesare unei mobilizări militare de amploare (structuri de aprovizionare fortificate, fortificații). Aceste trei posibilități, ce nu sunt incompatibile între ele există în cazul tuturor „reședințelor princiere”⁸⁹. La fel se pun problemele și în cazul Sarmizegetusei. În stadiul actual al cunoașterii societății dacice și a Sarmizegetusei, cea de doua variantă este de luat în primul rând în considerare. Sinecismul, proces specific lumii grecești, ar putea fi acceptabil, influența elenismului deja sesizată putând fi mai profundă decât simpla prezență a unor meșteri greci aduși cu arcanul de Burebista din cetățile pontice. Sigur nici cea de-a treia posibilitate nu trebuie exclusă. Revenind la metodologia de cercetare, la Mont Lassois clădirea cu două încăperi și absidă nu a fost identificată drept templu, în pofida grandorii sale, ci „palat”, pe criterii de plan și inventar. Prin prospecțiile geofizice s-au pus în evidență aliniamente de gropi de stâlpi, unele de mari dimensiuni: 5 șiruri paralele de câte 15 gropi. În plan asemănarea cu aliniamentele de tamburi de piatră de la Sarmizegetusa este uimitoare. Specialiștii francezi le-au interpretat drept depozite, hambare pe piloni. Această manieră (Pl. IX/2) de a construi hambarele, atestată iată

în secolul VI a.Ch. în Gallia, are la bază rațiuni practice, adăpostind cerealele de umezeală și de rozătoare, în regiunile cu climă temperată. În Imperiul Roman, mai ales în provinciile de frontieră militarizate, dar nu numai, s-au perfecționat construcțiile, realizându-le din lemn (Pl. X/1) mai ales din piatră (Pl. X/2). La baza principiului acestor *horrea* stătea tot modelul preistoric, chiar dacă acum ele aveau pereți exteriori de zidărie și doar interiorul era înălțat pe șiruri de postamente de piatră, sau șiruri de ziduri longitudinale paralele ce suportau greutatea planșoului și produsele depozitate⁹⁰. În mediul rural modelul de hambar înălțat pe stâlpi de piatră dar uneori cu suprastructura de lemn trebuie să fi fost frecvent având în vedere faptul că în unele regiuni europene se utilizează și astăzi, ca în Asturia, Galicia, Țara Bascilor de exemplu, unde se numește chiar „horreo”, ceea ce demonstrează fără echivoc originea antică a tipului de edificiu. În secolul XIII la curtea regelui Alfonso X El Sabio⁹¹ al Castiliei au fost compuse imnurile religioase păstrate în mai multe manuscrise sub numele de *Cantigas de Santa Maria*⁹². Una dintre miniaturile⁹³ (Pl. XIII/1) ce împodobesc un astfel de manuscris redă acest tip de hambar pe coloane de piatră, în interior fiind sugerate, supradimensionate, boabe aurii de grâu. Acest exemplu asigură continuitatea din epoca romană a edificiului. Chiar și cele de lemn sunt ridicate pe stâlpi de piatră, care au la bază discuri de piatră, iar la partea superioară sunt alte discuri de piatră pentru a mări rezistența și suprafața de sprijin a grinzilor, mai ales la îmbinări și pentru a împiedica rozătoarele să escaladeze stâlpii de susținere (Pl. XI-XV). În structura unui „horreo” nelipsită este și scara de piatră ridicată în marginea hambarului (Pl. XII). La Sarmizegetusa Regia alături de aliniamentele de baze de piatră s-au găsit și substructurile de piatră ale scărilor, chiar dacă nu întotdeauna le-a fost suficient de clar arheologilor la ce foloseau, câtă vreme ei își imaginau „templele” cu „pădurea de coloane” ca având intrarea la nivelul discurilor de piatră (cu excepția lui I. H. Crișan, mai sus amintită). O altă regiune cu analogii etnografice este Africa. În numeroase

⁸⁶ Pentru drumul antic ce traversa Sarmizegetusa, vezi Daicoviciu 1972, 151; Glodariu 1983, 35; 45.

⁸⁷ Mai multe cisterne se cunosc în cetățile din Munții Sebeșului, iar la Sarmizegetusa apa era dirijată spre consumatori chiar printr-o rețea de conducte ceramice, vezi Glodariu 1983, 37–40; vezi mai pe larg, Pețan 2013.

⁸⁸ Verger 2009, 313, Fig. 11.

⁸⁹ Verger 2009, 314.

⁹⁰ Pentru *horrea* la Ulpia Traiana Sarmizegetusa din primii ani ai provinciei, vezi Alicu-Paki 1995, 20. Pentru *horrea* din Britannia exemple la Corbridge, Birrens, Chesters și Inchtuthil, (cf. Rickman 1971, 235, Fig. 42, 45, 46), iar pentru *horrea* militare din Hispania, vezi Salido Dominguez 2009. În castrul legionar de la Lambaesis, în Africa există un *horreum* asemănător cu cel de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Papi-Martorella 2007, 173–174, Fig. 2–3).

⁹¹ Salvador Martinez 2003.

⁹² Ferreira 2013.

⁹³ Keller-Casch 1998.

regiuni ale Africii se practică metode agricole tradiționale hambarele de lemn rotunde, sau rectangulare fiind frecvente. Toate aceste elemente ne ușurează înțelegerea unor constatări arheologice de la Sarmizegetusa. În munții Sarmizegetusei, modelul de hambar de lemn pe stâlpi de lemn de mici dimensiuni, anexă a fiecărei gospodării, era cu siguranță cunoscut din epoci mai vechi, fiind, printre altele, ilustrat și pe Columnă⁹⁴ (Pl. XVI). Construirea în preajma cetăților de piatră a unora mai mari cu tâlpi de piatră, uneori și cu stâlpii de susținere de piatră și cu partea superioară, depozitul propriu-zis, de lemnă fost cu siguranță necesară odată cu evoluția socială și politică care a dus la constituirea acestor aglomerări. Inițiativa a aparținut evident forței centralizatoare ce acționa pentru asigurarea securității alimentare a unui număr substanțial de locuitori. Soluția tehnică pentru a realiza asemenea construcții raportate la dimensiunile comunității a fost una tradițională dar realizată, foarte probabil, cu aportul unor tehnicieni și „consultanți” din Imperiul Roman, indiferent dacă erau greci sau romani, ce au sugerat mărirea rezistenței prin substructii de piatră. Planurile unor *horrea* militare romane din secolul I p. Ch sunt edificatoare. Revenind la ipoteza de reconstituire propusă de I. H. Crișan este evident că pe tamburii de piatră stăteau stâlpi de piatră, sau coloane scurte ce susțineau un planșeu masiv de lemn deasupra căruia se ridicau pereții exteriori de lemn ai hambarului și acoperișul de șindrilă. Accesul în interiorul aflat la o oarecare înălțime deasupra solului se făcea evident printr-o scară de piatră, mai rezistentă decât una de lemn într-o zonă foarte umedă cum era Sarmizegetusa. Inexistența coloanelor de piatră înalte, care i-a descumpănit pe arheologii din trecut, se explică astfel mai bine, fiind absolviți și romanii de presupusa lor acțiune sagace de distrugere a așa-ziselor temple, imagini confecționate pe baza cărora arheologii moderni au putut să-și exprime fanteziile. Presupusa teocrație dacică, pe care ar trebui să ne-o închipuim ca un regim sever ce sădise în populație credința fanatică în protecția zeilor, chiar față de romanii cei puternici, nu ar fi făcut posibilă distrugerea unor temple chiar de către

daci, indiferent de pericolul ce-i pândeia (parcă ei credeau și în nemurire⁹⁵?-deci nu se prea puteau teme), cum au constatat arheologii la Costești, de exemplu, unde plintele de calcar ale sanctuarului *intra vallum* au fost utilizate pentru întărirea valului de apărare⁹⁶, o acțiune cam blasfemică pentru niște fanatici religioși ce-și doreau nemurirea.

Fără intenția de a intra într-o discuție prea amplă, trebuie să menționăm că stocarea și păstrarea unor cantități substanțiale de cereale nu este o procedură prea ușoară. Din studiile FAO⁹⁷ în Africa rezultă că între recoltare și stocare există un lanț de operații ca: pre-uscarea pe câmp, treieratul, vânturatul, uscarea boabelor. În construirea hambarelor pereții acestora trebuie să aibă o suprafață deschisă substanțială pentru uscare prin ventilație naturală. În unele regiuni ei sunt lipiți cu balebă de vacă datorită proprietăților anti-insecte. În alte regiuni, grâul se stochează netreierat între 6–12 luni. Dar, alături de uscare, adică asigurarea unui echilibru higroscopic între boabe și mediul de păstrare, evitându-se mucegaiurile și alte ciuperci, extrem de importantă este și răcirea cerealelor. Acestea, stocate, se pot încinge până la 60–70 grade Celsius datorită respirației semințelor și activității metabolice microbiene. Prin răcire se frânează dezvoltarea insectelor, ca gărgărița grâului, gândacul de grâu, fluturele de făină, care se dezvoltă optim până la 13 grade. Sub 0 grade nu se mai dezvoltă⁹⁸. Procedeele de uscare, de răcire, ventilația, mișcarea masei depozitate, izolarea perfectă de apă a acoperișului și altele trebuie să fi fost practicate empiric și în antichitate, inclusiv la Sarmizegetusa. Exista cu siguranță un personal care se ocupa cu menținerea stării optime a hambarelor și a conținutului acestora, clima de munte mai rece favorizând pe de o parte păstrarea cerealelor, dar controlul umezelii trebuie să fi fost mai problematic.

Nici ipoteza sanctuarelor circulare, sau cu absidă nu este mai convingătoare. Prima întrebare, dacă luăm de bune interpretările mai vechi, este cum se face că oriunde au săpat în zona Sarmizegetusei arheologii au dat peste sanctuare, la Rudele, Meleia, Fețele Albe, pe dealul Pustiosu? Construcțiile de la Meleia și Rudele au un plan cu trei cercuri concentrice, cel central fiind absidat foarte asemănător cu cel al „sanctuarului mare rotund” de la Sarmizegetusa. În construcțiile de la Meleia s-au găsit fragmente de la 300 și de la 250 de vase, inclusiv ceramică pictată⁹⁹. Evident

⁹⁴ Scena XXV, LVI–LVIII. Prima scenă, extrem de complexă, trebuie plasată cronologic și topografic după bătălia de la Tapae, în vara lui 101. În scenă apare o cetate dacică cu ziduri de piatră, pe zid fiind înfipite capetele dușmanilor și un *vexillum*, posibil cel capturat de la Fuscus în anul 87. În interiorul zidurilor este redată o construcție patrulateră pe stâlpi, iar în afară, protejată de o palisadă se vede o altă construcție pe stâlpi mai mare, dar de formă dreptunghiulară și din lemn, pe care romanii o incendiază. Identificarea cu cetatea de la Costești și „sanctuarele” de acolo este tentantă.

⁹⁵ Herodot, IV, 94.

⁹⁶ Daicoviciu *et alii* 1989, 166.

⁹⁷ www.fao.org.

⁹⁸ Călin *et alii* 2008, 91–92, fig. 2, tab. 2.

⁹⁹ Daicoviciu 1972, 158.

că ele nu pot fi nici stâne¹⁰⁰, nici sanctuare¹⁰¹, ci sunt locuințe, al căror statut va putea fi precizat doar atunci când se va publica (?) întreg inventarul lor. La Fețele Albe, atât în locuința circulară de pe terasa I, cât și în sanctuarul circular de pe terasa III s-au găsit cuie și piroane cu „ureche” triunghiulară. Singura dovadă a caracterului de cult a clădirii de pe terasa III au fost aceste cuie de care chipurile „se agătau diferite ofrande”¹⁰². Dar în locuință ce se agătau oare de aceleași cuie? Aceeași idee, inacceptabilă pentru interpretarea în arheologie, unde cuiele și piroanele semnifică piese de îmbinare a structurii de lemn a unei construcții, am întâlnit-o la același autor și cu privire la sanctuarul patrulater A¹⁰³. Fără intenția de a intra în amănuntele acestui dosar atragem atenția asupra inconsecvenței arheologilor care au interpretat diametral opus edificii cu același plan, considerându-le, fie civile, fie cu caracter religios, sau categorii de material arheologic identice, uneori fiind considerate pentru scopuri rituale, alteori pentru banale îmbinări de grinzi. Nici unele n-au fost publicate monografic și nu există perspectiva unor astfel de intenții în viitor.

Considerații finale

Lipsa dovezilor pe baza cărora substrucțiunile alcătuite din șiruri de tamburi de piatră au fost considerate sanctuare, a dus, în timp, la o argumentație indirectă ce încerca să înlocuiască carențele documentare. Stagnarea de circa 50 de ani a cercetării cetăților dacice din Munții Șureanu este evidentă, dacă ținem seama de faptul că încă nu sunt publicate monografic monumentele descoperite atunci și dacă urmărim progresul infim al cunoașterii. După 50 de ani de săpături, vina incapacității de a înțelege apariția așezărilor, cronologia și funcționalitatea edificiilor a fost transferată de către arheologii în cauză pe spinarea... romanilor. Da, din cauza romanilor nu putem noi înțelege și descifra secretele Sarmizegetusei! Ideea distrugerii Sarmizegetusei în timpul războiului dacic al lui Traian este firească, indiciile Columnei și informațiile literare despre cucerirea fortificațiilor dacice unde Traian a găsit stindardele romane capturate de daci în urma dezastrului suferit de armata lui Cornelius Fuscus, putând să se refere și la Sarmizegetusa. Arheologii au ajuns de mult la concluzia că nivelele de arsură nu trebuie corelate de obicei cu evenimente istorice. Dar la Sarmizegetusa este foarte probabil că straturile de

arsură masive semnalate de către cei care au făcut săpăturile corespund cuceririi romane, mai ales că ele pun capăt existenței locuirii dacice. Dar un asediu, urmat de incendierea așezării au fost, în viziunea unor arheologi, prea puțin pentru Sarmizegetusa. Ei și-au închipuit că legionarii romani care și-au construit acolo un castru cu ziduri de piatră, locuințe, terme și evident depozite pentru rezerve necesare supraviețuirii, au mai avut și misiunea să distrugă sistematic substrucțiunile edificiilor de cult rămase după incendiere¹⁰⁴. „Se poate (sic!) observa în piatră urmele dălților romane semn al unei distrugerii intenționate”¹⁰⁵, sau „operațiunea de distrugere cu barosul nu a reușit la sanctuarul de andezit datorită mărimii tamburilor și coloanelor, a trebuit să fie folosite dălți mari de fier”¹⁰⁶ sunt doar câteva dintre vorbele aruncate pe piață fără a sta prea mult pe gânduri. Tot Dan Oltean însă revine și explică acțiunea romanilor prin intenția de alungare a divinității. Dar, spune autorul, templul era neterminat, și deci n-aveau pe cine alunga (!?). Mai mult, în zidurile castrului au ajuns multe piese din sanctuarul de andezit (aduse înainte, sau după baros și dălți?). Cum operația de spargere cu dalta necesita un mare efort, romanii au renunțat la scurt timp, încheie povestea autorul nostru. Deci, nătângii romani nu și-au dat seama de la început că templul nu e terminat, nici că nu o să-i țină puterile, au încercat cu barosul, cu dalta până le-a venit ideea să folosească pietrele la construcția castrului. Am reaminti în acest context că pe terasa II de la Fețele Albe a fost identificată o locuință circulară în interiorul căreia s-au constatat trei niveluri de locuire. Pe vatra unei alte locuințe circulare de pe terasa I, s-au găsit și stâlpi de andezit și calcar demantelați. „Ca și la Sarmizegetusa stâlpii și blocul de andezit erau decapitați”¹⁰⁷, scriu autorii. Așadar, nu doar romanii foloseau barosul. Dar autorii dorind să susțină proveniența pieselor dintr-un sanctuar și uitând că celelalte sanctuare fuseseră distruse de romani la 106 s-au încurcat în cronologie. Oricum n-au acceptat evidența, faptul că dacă a fost o martelare intenționată ea nu putea fi făcută decât de daci, piesele mutilate fiind refolosite într-o locuință dacică. Astfel Fețele Albe, deși nefortificată, a fost cucerită de romani de două ori, și la 102 și la 106. De aici, autorii au fost obligați să-i pună pe romani și la 102 să spargă cu baroase și dălți substrucțiunile sacre. Apoi

¹⁰⁰ Daicoviciu 1972, 160–161.

¹⁰¹ Antonescu 1978, 53; Crișan 1986, 210–211.

¹⁰² Daicoviciu *et alii* 1973, 71.

¹⁰³ *Vezi supra*, nota 50.

¹⁰⁴ Glodariu 2006; Sirbu 2006, 81 înclină spre ipoteza distrugerii templelor de către daci.

¹⁰⁵ Pupeză 2010, 155.

¹⁰⁶ Oltean 2002, 239.

¹⁰⁷ Daicoviciu *et alii* 1973, 75.

dacii au fost obligați (de aceiași autori) la sacrilegiul de a jefui resturile sanctuarului propriu pentru a refolosi piese de andezit. Toată această sarabandă de deducții are la bază doar presupunerea (nejustificată) că acea construcție era un sanctuar. Un detaliu netopografic al Columnei, mai credibil, este incendierea de către daci a unor construcții de lemn, înainte de a fi cucerite fortificațiile care le protejau¹⁰⁸ (Pl. XVII). Este probabil ca această acțiune să fi vizat mai ales depozitele cu rezerve de cereale, să nu cadă în mâna romanilor. Este greu de crezut ca romanii să fi incendiat sistematic depozite de cereale în ultima fază a războiului, pentru a fi nevoiți să furnizeze trupelor de ocupație alte provizii și să construiască alte depozite. Indiferent cine și în ce circumstanțe va fi pus focul, structura și acoperișurile de lemn ale acestor edificii pe care noi le considerăm hambare au ars primele. Substrucțiunile de piatră de calcar, sau andezit au fost evident afectate în urma unui asemenea incendiu, devenind friabile și pierzându-și din duritate, spargerea lor cu ciocane grele nesolicitând un efort deosebit¹⁰⁹. Se prea poate ca o mână de legionari să fi amenajat locul pentru viitoare construcții și activități, făcând să dispară ușor cioturile de piatră ce rămăseseră la suprafață, decât să sape și să transporte în altă parte toate bazele de piatră. Astfel s-ar putea explica rămânerea *in situ* a bazelor, aspectul ciuntit al unor baze și stâlpi de piatră, sub noile construcții romane. Această acțiune va fi fost însă una de rutină, obișnuită pentru legionarii folosiți mai mult la lucrări de construcții și infrastructură decât la luptă, așa cum rezultă din scenele Columnei, nicidecum cu un substrat ideologic-religios. În mentalitatea lumii greco-romane jefuirea unui templu, sau furtul darurilor votive aduse zeilor aducea ghinion pentru oricine, cu excepția preoților și profeților, după cum relatează Artemidoros în lucrarea *Oneirokritikon*¹¹⁰. La fel de bine am putea renunța la orice scenariu nedovezibil prin argumente directe, lăsând explicația în seama celor 2000 de ierni grele din zonă, cu zăpezi, înghețuri și dezghețuri care au afectat pietrele

arse aflate la suprafață, sau imediat sub stratul de humus de pădure.

Dar să vedem cum explică cercetătorii epocii dacice „distrugerea sistematică” a Sarmizegetusei și mai ales a „zonei sacre” de către necredincioșii romani. Și în acest caz intervine tot metodologia cercetării. Ideea unui stat dacic fundamentalist avansată nu are la bază decât tot postularea unor sanctuare și a imaginării unei religii bazată pe mistere, dar capabilă să fanatizeze în masă populația zonei muntoase din sud-vestul Transilvaniei. O succesiune de fapte istorice imaginare, fără nici un substrat documentar serios. Ideea a fost „împrumutată” (sau „închiriată”?) și altor zone aflate la distanță considerabilă de centrul din Munții Orăștiei, cum este cetatea de la Racoș, de exemplu. Aici au fost cercetate șapte sanctuare, cinci rectangulare cu alinamente de baze de piatră și două circulare cu absidă interioară, date începând cu prima jumătate a secolului II a. Ch.¹¹¹. Ar însemna că și aici este un centru religios la fel de marcant ca și Sarmizegetusa¹¹², ba chiar și mai vechi (dacă luăm de bună datarea de mai sus), dinainte de Burebista. Diferența față de Sarmizegetusa este că aici centrul religios n-a generat o concentrare de tip urban (cum se consideră pentru Grădiște), doar o cetate. Urmele sanctuarelor patrulare de pe Tipia Ormenișului sunt la fel cu cele de la Sarmizegetusa, deși autorul susține că ele au fost distruse de către daci înainte de război¹¹³. Și totuși se ridică întrebarea cum de aceste sanctuare existau doar în cetăți și nu au fost găsite și în așezări nefortificate? Erau oare „scutiți” de religie oamenii obișnuiți¹¹⁴, femeile, copiii într-o teocrație centralizată? La ce mai folosea atunci suprapunerea autorității politice cu cea religioasă? Religia dacică a fost considerată drept fundament ideologic al rezistenței anti-romane¹¹⁵, ceea ce ar fi determinat asprimea comportamentului roman față de temple și clasa

¹¹¹ Sirbu 2006, 28.

¹¹² Sirbu 2006, 25 vorbește de „munți sacri” (?) și mai multe centre religioase pan-dacice ca Sarmizegetusa, Augustin, Rudele, Meleia, Pustiosu, ultimele cam apropiate între ele și de Sarmizegetusa.

¹¹³ Costea 2006, 205.

¹¹⁴ Fără argumente documentare V. Sirbu crede că la ceremoniile religioase ce se desfășurau în templele din munți (=cele circulare cu absidă și cele cu alinamente de baze), populația de rînd nu participa, fiind rezervate doar elitelor și confreriilor religioase. Poporul de jos putea practica religia doar în dave și în centrele de cult zonale (Sirbu 2006, 158). Nouă aceste aserțiuni ni se par pură fantezie. Același autor, pe considerentul că sanctuarele s-au găsit doar în cetăți, le numește „sanctuare militare” unde se practicau ritualuri cu caracter războinic (Sirbu 2006, 32, 36).

¹¹⁵ Florea 1993, 37.

¹⁰⁸ Scena CXIX în numerotarea lui Cichorius. Un exemplu de manipulare a izvorului istoric de bază, la C. Daicoviciu – H. Daicoviciu 1966, Pl. 56 cu explicația incredibilă: „Asediul Sarmizegetusei. Dacii incendiază construcțiile din interiorul cetății pentru ca nimic de preț să nu cadă în mâinile romanilor. În realitate, distrugerea sanctuarelor dacice de la Sarmizegetusa, constatată arheologic, ne face să credem că aici Columna se îndepărtează de realitate și că focul a fost pus de romani după cucerirea cetății”. Un fel de „crezi ce vezi, sau crezi ce-ți spun eu?”

¹⁰⁹ Glodariu 2006.

¹¹⁰ Pirenne-Delforge 2010, 134.

sacerdotală¹¹⁶, explicându-se în acest fel și absența teonimelor locale din inscripțiile latine din Dacia romană. Mai recent, a fost comparată cucerirea Sarmizegetusei cu cea a Ierusalimului și implicit atitudinea romană asemănătoare față de evrei și daci cărora romanii le-au aplicat aceeași soluție, distrugerea centrului religios¹¹⁷. Această comparație este falsă și superficială. Comportamentul romanilor față de evrei și față de daci reiese doar din izvoarele literare. Atitudinea scriitorilor și istoricilor latini față de cele două popoare¹¹⁸ a fost total diferită: ură față de evrei și înțelegere, uneori chiar simpatie, față de daci. Să nu uităm că Traian și-a luat titlul de *Dacicus*, dar Titus nu a devenit *Judaicus*, probabil, tocmai pentru a nu provoca asocieri politice sau genetice cu evreii. Evreilor li s-a impus *fiscus Judaicus*, dacilor nu. Comportamentul diferit al dacilor față de cel al evreilor se baza, în ochii romanilor, pe inexistența unei diaspore și mai ales pe absența prozelitismului religios. Dacii nu periclitau prin nimic religia, obiceiurile și modul de viață roman (*mores*). Dacă romanii ar fi tratat religia dacică la fel ca pe cea iudaică, n-ar fi dat numele de Sarmizegetusa (considerat centrul religios sfânt pan-dacic, sau de fapt nu era?) primului oraș roman, o *colonia deducta* de veterani, *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*. Alăturarea numelui împăratului la cel al fostei reședințe regale dacice simboliza legătura cu trecutul Daciei și nu despărțirea tranșantă de o civilizație și o religie incompatibile și antagonice cu lumea romană¹¹⁹. Or, nu aceeași atitudine au avut romanii față de centrul religios al evreilor, Ierusalim. După distrugerea Ierusalimului din anul 70, romanii au amplasat pe locul său legiunea X Fretensis. Mai târziu, decizia lui Hadrian de a întemeia aici o colonie de veterani și a construi templul lui *Jupiter Optimus Maximus* peste fostul Templu sfânt al evreilor a determinat revolta lui Bar Kokhba¹²⁰. Mesajul transmis evreilor prin întemeierea coloniei *Aelia Capitolina*¹²¹ avea rolul de a sublinia legătura ei cu împăratul și cu casa imperială și excluderea evreilor și a religiei lor din oraș. Numele coloniei și absența vechiului nume Ierusalim din titulatură simboliza umilirea indigenilor provinciali care se opuseseră Romei¹²² și o identifica cu împăratul și cu cultul lui *Jupiter* de pe Capitoliul Romei¹²³. Rezultă, fără

dubii, o atitudine radical diferită a romanilor față de centrul politic al dacilor, Sarmizegetusa, comparativ cu Ierusalimul. Primul nume a continuat să existe între orașele romane, cel de-al doilea a dispărut. Prin urmare, comparația cu evreii nu avantajează pe cei care doreau să argumenteze prin ea metodele drastice și excepționale folosite de romani, din motive ideologice, pentru anihilarea religiei și în ultimă instanță a rezistenței dacice.

Concluziile noastre nu anulează însemnătatea religioasă a Sarmizegetusei. S-ar putea ca aici să fi fost întradevăr acel munte sfânt Kogaionon (deși nu există nici un argument). Posibil să fi existat unul sau mai multe temple, sau locuri sacre¹²⁴. Este de asemenea posibil ca unul dintre factorii ce au accelerat procesul de urbanizare și au generat aglomerarea de locuire de la Sarmizegetusa să fi fost și existența unui loc sacru, sau a unui cult mai vechi, situație întâlnită și în lumea celtică¹²⁵. Dar identificarea lui arheologică este o altă problemă. Una dintre cele mai recente descoperiri de „sanctuar” dacice, la Augustin-Tipia Ormenișului este edificatoare pentru metodologia atribuirii acestor descoperiri categoriei de edificii sacre. Autorul este de părere că hotărâtoare în atribuirea ca sanctuare sunt **„punctele comune pe care recenta descoperire le are cu monumentele cunoscute până acum și asupra cărora nu s-au formulat contestații sau îndoieli” (s.n.)**. Pe lângă aceasta este considerată „decisivă” lipsa inventarului specific vieții laice¹²⁶. Raționamentul este șubred: lipsa inventarului sacru nu are nici o valoare în judecarea caracterului sacru al unui edificiu. În schimb, lipsa inventarului laic (= lipsa totală de inventar) este un argument „decisiv” pentru stabilirea destinației de sanctuar a unui edificiu. Trebuie să existe suficiente argumente pentru ca niște structuri arheologice să fie atribuite unui lăcaș de cult, mai ales într-o lume ce nu utiliza scrisul și nu folosea inscripțiile. Până la apariția unei astfel de situații arheologii trebuie să se abțină de la tentația de a transforma imaginile teoretico-logice în certitudini. Odată comisă

¹¹⁶ Ruscu 2003, 61.

¹¹⁷ Pupeză 2010, 161–163.

¹¹⁸ Yavetz 1998.

¹¹⁹ Opreanu 2003, 271.

¹²⁰ Cassius Dio LXIX, 12, 1.

¹²¹ Boatwright 2000, 196–200.

¹²² Boatwright 2000, 202.

¹²³ Zahrnt 1991, 479.

¹²⁴ H. Daicoviciu aprecia că la sfârșitul secolului II – începutul secolului I a. Ch. dealul Grădiștii era numai muntele sfânt al dacilor (unde exista cel puțin un sanctuar pe vremea lui Burebista) nu și cetatea de reședință a regilor daci, Sarmizegetusa „regală” nefiind menționată de Strabon (Daicoviciu 1972, 53; Daicoviciu et alii 1989, 72)

¹²⁵ Fichtel et alii 2000; Florea 2011, 117–122; contra acestei presupuneri, cu o argumentație pertinentă Peșan 2014. Rațiunile de ordin religios care ar fi stat la baza evoluției urbane a Sarmizegetusei au fost negate și de H. Daicoviciu, St. Ferenczi și I. Glodariu dând exemplul sanctuarelor de la Delphi și Dodona în jurul cărora nu s-au dezvoltat centre urbane importante (Daicoviciu et alii 1989, 71–72).

¹²⁶ Costea 2006, 198.

această eroare metodologică, ea este foarte greu de reparat, cazul discutat mai sus fiind elocvent.

Până la noi descoperiri convingătoare, „zona sacră” de la Grădiștea Muncelului trebuie privită ca și una dintre ariile cele mai importante ale Sarmizegetusei regale. Aici există un drum amenajat, o piațetă, depozite de mari dimensiuni ale comunității. Este firesc ca într-o asemenea zonă să fie și locuințele unor șefi politici și militari, sau locuri unde se reuniau și luau decizii membri ai aristocrației locale¹²⁷. Un asemenea edificiu ar putea fi așa-zisul „sanctuar mare circular”. Sigur că în apropiere, neidentificate, ar putea exista și alte edificii somptuoase, „palate”, locuri de reuniune, sau de cult. Zona era evident protejată de ziduri de apărare. Identificarea traiectului segmentelor cunoscute și delimitarea perimetrului lor ar trebui să fie un obiectiv-cheie al cercetărilor arheologice. Aria închisă de aceste ziduri trebuie de fapt să fie cetatea Sarmizegetusa, chiar dacă locuirea se extinde pe o arie mult mai întinsă (așa-zisele „cartiere civile”), despre care se știe foarte puțin.

În aceste excursuri nu am urmărit decât să atragem atenția celor care cred că merită să verifice informațiile citite în lucrările mai vechi și să utilizeze o metodologie în cercetare, în locul acceptării fanteziei unor alte generații, care au reușit, în condițiile societății totalitare în care trăiau, să-și impună ideile (rezultate dintr-o cercetare superficială și insuficient priticite) și să creeze în jurul lor o aură mitică susținută doar de autoritatea de care se bucurau în epocă, un argument de care astăzi cercetătorii serioși nu mai fac uz. Răspunsurile la cele două anchete cu rol exemplificator sunt evidente: se justifică menținerea conceptului creat în secolul XX de „*murus Dacicus*”? Nu. De unde știm că aliniamentele de discuri de piatră sunt substrucțiile unor sanctuare? Răspunsul „așa a spus cutare arheolog” nu poate satisface cercetarea științifică a problemei și până la demonstrarea cu dovezi a unei asemenea ipoteze (de altfel puțin legitimă) răspunsul ar trebui completat prin negarea caracterului de cult al unor asemenea substrucții. Dacii n-au avut o predilecție mai amplă pentru arhitectura sacră decât alte neamuri din Europa nordică. Nu putem crede cu ușurință că autoritatea centralizatoare, oricare va fi fost, a risipit resurse imense într-o regiune unde supraviețuirea unei comunități însemnată numeric era problema esențială, concepând un adevărat program de megaconstrucții religioase. Am aduce astfel mentalitatea unei societăți antice din Europa barbară prea aproape de cea contemporană. Renunțarea la viziunea mitologică

despre civilizația epocii fierului din Munții Șureanu nu știrbește meritele populației care a creat-o, nici nu reduce admirația pentru realizările tehnice și artistice ale dacilor. Din contră, deschide drumul spre a înțelege corect care au fost resorturile și mijloacele care au generat fenomenele sociale și culturale ce au creat ansamblul cetăților și așezărilor din Munții Șureanu. Sigur, suntem conștienți că rândurile de față nu vor convinge pe deținătorii „adevărurilor tulburătoare” despre daci, dar poate pe câțiva tineri cercetători din alte domenii, ca subsemnatul, cine știe?

BIBLIOGRAFIE

- Alicu-Paki 1995
D. Alicu, A. Paki, *Town-planning and Population in Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (Oxford 1995) (BAR Int Ser 605).
- Bărbulescu 1984
M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană* (Cluj-Napoca 1984).
- Benea 2004
D. Benea, Istoricul cercetărilor arheologice de la Grădiștea de Munte. În: *Daco-geții. 80 de ani de cercetări arheologice sistematice la cetățile dacice din Munții Orăștiei* (Deva 2004), 9–37.
- Boatwright 2000
M. Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire* (Princeton 2000)
- Brulet 2008
R. Brulet, Fortifications de hauteur et habitat perché de l'Antiquité tardive au début du Haut Moyen Age, entre Fagne et Eifel. În: H. Steuer, V. Bierbrauer (Hrsg.), *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria* (Berlin-New York 2008) RGA-E Band 58, 13–70.
- Bruneaux 1989
J.-L. Bruneaux, Les enceintes carrées sont-elles des lieux de culte? În: O. Buchenschutz, L. Olivier (Eds.), *Les Viereckschanzen et les enceintes quadrilatérales en Europe celtique. Archéologie Aujourd'hui* 9 (1989), 11–14.
- Călin et alii 2008
L. Călin, M. Jădăneanț, A. Pop, Conservarea produselor cerealiere-una dintre condițiile respectării normelor de siguranță a alimentelor. *Buletinul AGIR* 1–2 (2008), 91–96.
- Costea et alii 2004
F. Costea, A. Bălos, L. Scurtu, Das rechteckige Sanktuar mit Säulensockel aus Vulkantuff von Racoș-Tipia Ormenișului. În: *Daco-geții. 80 de ani de cercetări arheologice sistematice la cetățile dacice din Munții Orăștiei* (Deva 2004), 321–328.
- Costea 2006
F. Costea, *Augustin-Tipia Ormenișului. Comuna Augustin, jud. Brașov. Monografie arheologică* (I) (Brașov 2006).

¹²⁷ Sîrbu 2006, 85.

- Crișan 1986
I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor. Repere istorice* (București 1986).
- Crișan-Moldovan 1975
I. H. Crișan, M. Moldovan, Influențe grecești în arhitectura sacră a geto-dacilor. *Tibiscus* 4 (1975), 91–106.
- Daicoviciu 1960
C. Daicoviciu, În: *Istoria României* I (București 1960).
- Daicoviciu 1961
C. Daicoviciu, Sistemi e tecnica di costruzione militare e civile presso i Daci nella Transilvania. În: *Atti del settimo Congresso Internazionale di Archeologia Classica III* (Roma 1961), 81–86.
- Daicoviciu 1972
H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană* (Cluj 1972).
- Daicoviciu 1972a
H. Daicoviciu, *Dacii* (București 1972).
- Daicoviciu 1980
H. Daicoviciu, La sanctuaire A de Sarmizegetusa Regia. *ActaMN* 17 (1980), 65–79.
- C. Daicoviciu-H. Daicoviciu 1966
C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna lui Traian* (București 1966).
- Daicoviciu-Ferenczi 1951
C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei* (București 1951).
- Daicoviciu-Crișan 1959
C. Daicoviciu, I. H. Crișan, Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului. *Materiale* 5 (1959), 379–401.
- Daicoviciu et alii 1973
H. Daicoviciu, I. Glodariu, I. Piso, Un complex de construcții în terase din așezarea de la Fețele Albe. *ActaMN* 10 (1973), 65–96.
- Daicoviciu et alii 1979
H. Daicoviciu, I. Ferenczi, I. Glodariu, E. Iaroslavski, Cercetări în incinta sacră a Sarmizegetusei. *Materiale* 13 (1979), 135–137.
- Daicoviciu et alii 1989
H. Daicoviciu, I. Ferenczi, I. Glodariu, *Cetăți și așezări dacice în sud-vestul Transilvaniei* (București 1989).
- Féliu, Tremblay-Cormier 2014
C. Féliu, L. Tremblay-Cormier, Indices d'une occupation hallstattienne au Frankembourg (Neubois, Bas-Rhin). În: G. Alberti, C. Féliu, G. Pierrevelcin (dir.), *Transalpinare. Mélanges offerts à Anne-Marie Adam* (Bordeaux 2014), 225–230.
- Ferreira 2013
M. P. Ferreira, Understanding the Cantigas: preliminary steps. In: M. Plesch (Ed.), *Analizar, interpretar, hacer musica: de las cantigas de Santa Maria a la organología. Escritos in memoriam Gerardo V. Huseby* (Buenos Aires 2013), 127–152.
- Fichtl 2005
St. Fichtl, Murus et pomerium: réflexions sur la fonction des remparts protohistoriques. *Revue archéologique du centre de la France* 44 (2005), 55–72.
- Fichtl et alii 2000
St. Fichtl, J. Metzler, S. Sievers, Le rôle des sanctuaires dans le processus d'urbanisation. In: V. Guichard, S. Sievers, O. H. Urban (sous dir.), *Les processus d'urbanisation à l'âge du Fer. Eisenzeitliche Urbanisierungsprozesse* (Glux-en-Glenne 2000), 179–185.
- Florea 1993
G. Florea, Archaeological Observations Concerning the Roman Conquest of the Area of the Dacian Kingdom's Capital. *ActaMN* 26–30 (1989–1993) I/1, 33–37
- Florea 2011
G. Florea, *Dava et oppidum. Débuts de la genèse urbaine en Europe au deuxième âge du Fer* (Cluj-Napoca 2011).
- Florea-Pupeză 2008
G. Florea, P. Pupeză, Les dieux tués. La destruction du chef-lieu du Royaume dace. În: I. Piso (Hrsg.), *Die römischen Provinzen. Begriff und Gründung* (Cluj-Napoca 2008), 282–296.
- Flotté-Fuchs 2000
P. Flotté, M. Fuchs, *Carte archéologique de la Gaule. Le Bas-Rhin* 67/1 (Paris 2000)
- Forts 1995
Forts romains de la route Bavay-Tongres. Le dispositif militaire du Bas-Empire (Louvain-la-Neuve 1995).
- Glodariu 1976
I. Glodariu, L'origine et le conception architectonique des sanctuaires daces circulaires. *TD* 1 (1976), 249–258.
- Glodariu 1983
I. Glodariu, *Arhitectura dacilor. Civilă și militară (sec. II î. e. n. – I e. n.)* (Cluj-Napoca 1983).
- Glodariu 1995
I. Glodariu, Addenda au „Point de repère pour la chronologie des citadelles des établissements daciques des Monts d'Orăștie. *ActaMN* 35(1995), 119–134.
- Glodariu 1997
I. Glodariu, Blocuri cu marcaje în construcțiile dacice din Munții Șureanu. *EphemNap* 7 (1997), 65–84.
- Glodariu 2003
I. Glodariu, Istoria și civilizația dacilor. În: I. A. Pop, T. Năgler (coord.), *Istoria Transilvaniei*. Vol. I (Cluj-Napoca 2003), 67–136.
- Glodariu 2004
I. Glodariu, Infrastructura sectorului de nord al terasei a XI-a de la Sarmizegetusa Regia (I). În: *Daco-geții. 80 de ani de cercetări arheologice sistematice la cetățile dacice din Munții Orăștiei* (Deva 2004), 39–45.
- Glodariu 2006
I. Glodariu, The destruction of sanctuaries in Sarmizegetusa Regia. În: L. Mihăilescu-Bîrliaba, O. Bounegru (eds.), *Studia historiae et religionis*

- daco-romanae. In honorem Silvii Sanie* (București 2006), 113–126.
- Glodariu-Costea 1991
I. Glodariu, F. Costea, Sanctuarul circular al cetății dacice de la Racoș. *EphemNap* 1 (1991), 21–40.
- Iaroslavschi 1983
E. Iaroslavschi, Inventarul sanctuarului A de la Sarmizegetusa Regia. *ActaMN* 20 (1983), 371–381.
- Iaroslavschi 1985–1986
E. Iaroslavschi, Inventarul sanctuarului mic rotund de la Sarmizegetusa Regia. *ActaMN* 22–23 (1985–1986), 455–457.
- Janouchova 2013
P. Janouchova, The Cult of Bendis in Athens and Thrace. *Greco-Latina Brunensia* 18 (2013), 1, 95–106.
- Karadzhinov 2011
I. Karadzhinov, Miniature Axes with Zoomorphic Protomes from the Greek Sanctuaries in the Light of Thracian-Greek Contacts in the 8th – 6th Century BC. *Archaeologia Bulgarica* 15 (2011), 1, 1–12.
- Keller-Casch 1998
J. E. Keller, A. Grant Casch, *Daily Life Depicted in the Cantigas de Santa Maria* (Lexington 1998).
- Lallemand 2009
D. Lallemand, Hérissou, oppidum de Cordes Chateloi (Allier): fouille de la porte de Babylone. În: *L'âge du Fer dans le boucle de la Loire AFEAF* 32, 35 (2009) Suppl RACE, 75–87.
- Lazarovici et alii 2002
Gh. Lazarovici, D. Chiș, T. Oproiu, I. Csilik, The Neolithic Shrine at Parța. În: K. Barlay, I. Bognár-Kutzián (Eds.), „*Unwritten Messages*” from the Carpathian Basin (Budapest 2002), 7–18.
- Lejars 2001
T. Lejars, Les installations culturelles celtiques. Un aperçu de la recherche en France. În: S. Vitri, F. Oriolo (a cura di), *I celti in Carnia e nell'arco alpino centro orientale* (Trieste 2001), 245–277.
- Letterlé 2005
F. Letterlé, Les enceintes de Frankenbourg, commune de Neuboiss (Bas-Rhin). *Annuaire de la Société d'Histoire du Val de Villé* 30 (2005), 178–197.
- Mateescu 2012
R. Mateescu, *Istoriile unui templu* (Cluj-Napoca 2012).
- Moga 1981
V. Moga, Așezarea și cetatea dacică de la Piatra Craivii (jud. Alba). În: H. Daicoviciu (sub red.), *Studii dacice* (Cluj-napoca 1981), 103–116.
- Moga 1995
N. Moga, Remarques sur le mur de la citadelle dace de Piatra Craivii. *ActaMN* 35 (1995), 145–148.
- Oltean 2002
D. Oltean, *Religia dacilor* (București 2002).
- Opreanu 2003
C. H. Opreanu, Colonizarea și aculturație în Dacia. Mecanismele integrării în lumea romană. *EphemNap* 13 (2003), 261–276.
- Papi-Martorella 2007
E. Papi, F. Martorella, I granai della Numidia. *Antiquités Africaines* 43, 2007, 171–186.
- Peșan 2013
A. Peșan, The Water Supply of Sarmizegetusa Regia's Precinct. În: *Arheovest I. In memoriam Liviu Măruia* (Szeged 2013), 241–252.
- Peșan 2014
A. Peșan, Sarmizegetusa Regia în timpul lui Burebista. Problema reședinței regale I. Sursele literare. *Rapoartele Centrului de Studii al Fundației Dacica* 1 (2014), 1–11.
- Peșan 2015
A. Peșan, Șapte temple și un sanctuar. Opinii pe marginea unei cărți recente despre zona sacră a Sarmizegetusei Regia. *Rapoartele Centrului de Studii al Fundației Dacica* 4 (2015), 60–83.
- Pirenne-Delforge 2010
V. Pirenne-Delforge, Greek Priests and „Cult Statues”: in how Far Are They Unnecessary? În: J. Mylonopoulos (Ed.), *Divine Images and Human Imaginations in Ancient Greece and Rome* (Leiden-Boston 2010), 121–141.
- Plantos 2006
C. Plantos, Spații de cult din cetatea și așezarea dacică de la Piatra Craivii. Repere ale problemei. *Nemus* 1–2 (2006), 7–34.
- Plantos-Ciută 2005
C. Plantos, B. D. Ciută, Analiza arheobotanică a unui lot de semințe carbonizate provenit din „silozurile” descoperite la Piatra Craivii. *Apulum* 42 (2005), 83–94.
- Preda-Doicescu 1966
C. Preda, A. Doicescu, Zidul de apărare de epocă elenistică. În: E. Condurachi (dir.), *Histria II* (București 1966), 295–334.
- Pupeză 2010
P. Pupeză, Distrugerea Sarmizegetusei Regia, un fapt comun sau o excepție a politicii romane? În: I. Glodariu, G. Gheorghiu (ed.), În: I. Glodariu, G. Gheorghiu (ed.), *Studii de istorie și arheologie. Omagiu cercetătorului dr. Eugen Iaroslavschi* (Cluj-Napoca 2010), 155–166.
- Pupeză 2011
P. Pupeză, Murus Dacicus, simbol al războiului sau al păcii? *Revista Bistriței* XXV (2010), 148–158.
- Rickman 1971
G. Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings* (Cambridge 1971).
- Ruhlmann 1933
A. Ruhlmann, Le Mont Saint-Odile (Alsace) pré et protohistorique. *Bulletin de la Société préhistorique de France* 30 (1933), 3, 191–198.

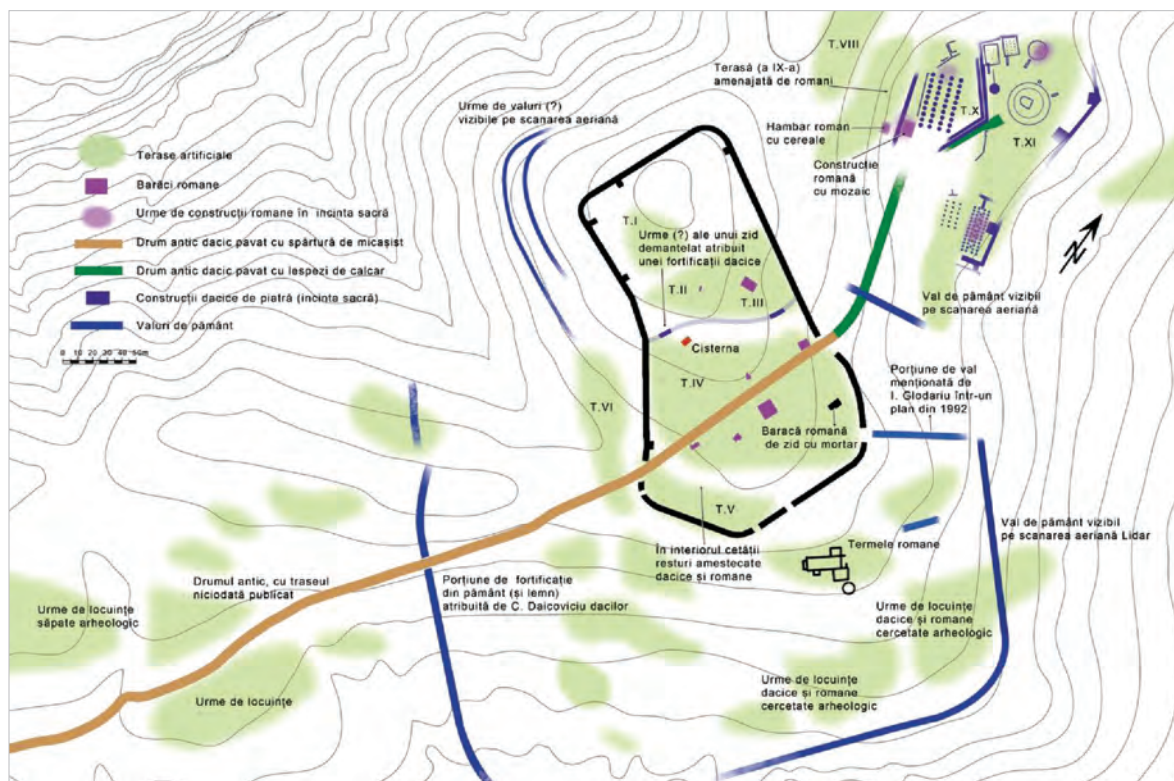
- Ruscu 2003
D. Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică* (Cluj-Napoca 2003).
- Salido Dominguez 2009
P. J. Salido Dominguez, Los graneros romanos militares de Hispania. In: A. Morillo, N. Hanel, E. Martin (Eds.), *Limes XX. XX Congreso Internacional de Estudios sobre la Frontera Romana*. Vol. I (Madrid 2009), 679–692.
- Salvador Martinez 2003
H. Salvador Martinez, *Alfonso X El Sabio: una biografia* (Madrid 2003)
- Sîrbu 1995
V. Sîrbu, Un nouveau type de monument sacré chez les gèto-daces. *ActaMN* 35 (1995), 313–330.
- Sîrbu 2006
V. Sîrbu, *Oamenii și zei în lumea geto-dacilor* (Brașov 2006).
- Sîrbu-Florea 1997
V. Sîrbu, G. Florea, *Imaginar și imagine în Dacia preromană* (Brăila 1997).
- Stefan 1995
A. S. Stefan, Murus Dacicus. În: *Sur le pas de Grecs en Occident. Collection Etudes massaliètes* 4 (1995), 467–492.
- Teodorescu 1929
D. M. Teodorescu, Cetatea dacă de la Costești. Rezultatele generale ale săpăturilor. *ACMIT* (1929), 267–292.
- Verger 2008
S. Verger, 540–520. Quelques synchronismes dans les relations entre l'Europe hallstattienne et les cultures de la Méditerranée occidentale. În: A. Lehoërff (dir.), *Construire le temps. Histoire et methods des chronologies des derniers millénaires avant notre ère en Europe occidentale. Actes du XXXe Colloque international de Halma-Ipel, UMR 8164 (CNRS, Lille 3, MCC) 7–9 décembre 2006*, Lille. Glux-en-Glenne: Bibracte (2008), 251–274.
- Verger 2009
S. Verger, La Dame de Vix: une défunte à personnalité multiple. În: J. Guillaîne (dir.), *Sépultures et societies. Du Néolithique à l'histoire*, Paris (2009), 285–309.
- Verger 2011
S. Verger, Les objets métalliques du sanctuaire de Pérachora et le dynamique des échanges entre Mers Ionienne, Adriatique et Tyrrhénienne à l'époque archaïque. In: G. de Sensi Sestito, M. Intrieri (a cura), *Sulla rotta per la Sicilia: l'Epiro, Corcira e l'Occidente* (Pisa 2011), 19–59.
- Wheeler 2010
E. L. Wheeler, Rome's Dacian Wars: Domitian, Trajan and Strategy on the Danube. Part I. *The Journal of Military History* 74 (2010), 1185–1227.
- Yavetz 1998
Z. Yavetz, Latin Authors on Jews and Dacians. *Historia* 48 (1998), 1 Quartal, Heft 1, 77–107.
- Zahrnt 1991
M. Zahrnt, Verteilung und Character der hadrianischer Kolonien (unter besonderer Berücksichtigung von Aelia Capitolina). *Stuttgarter Kolloquium zur Geographie des Altertums* 2 (1991), 463–486.

Pl. I. Fortificația de la Mont Saint-Odile, Alsacia (Franța).

Pl. II. Sistemul de fixare tip „coadă de rândunică” la zidul de incintă de la Mont Saint-Odile, Alsacia (Franța).

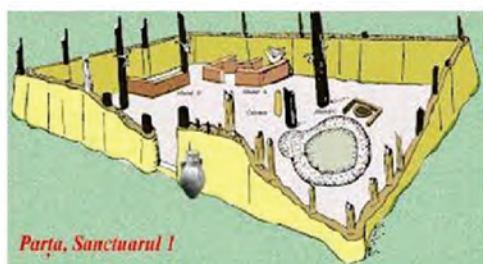

1

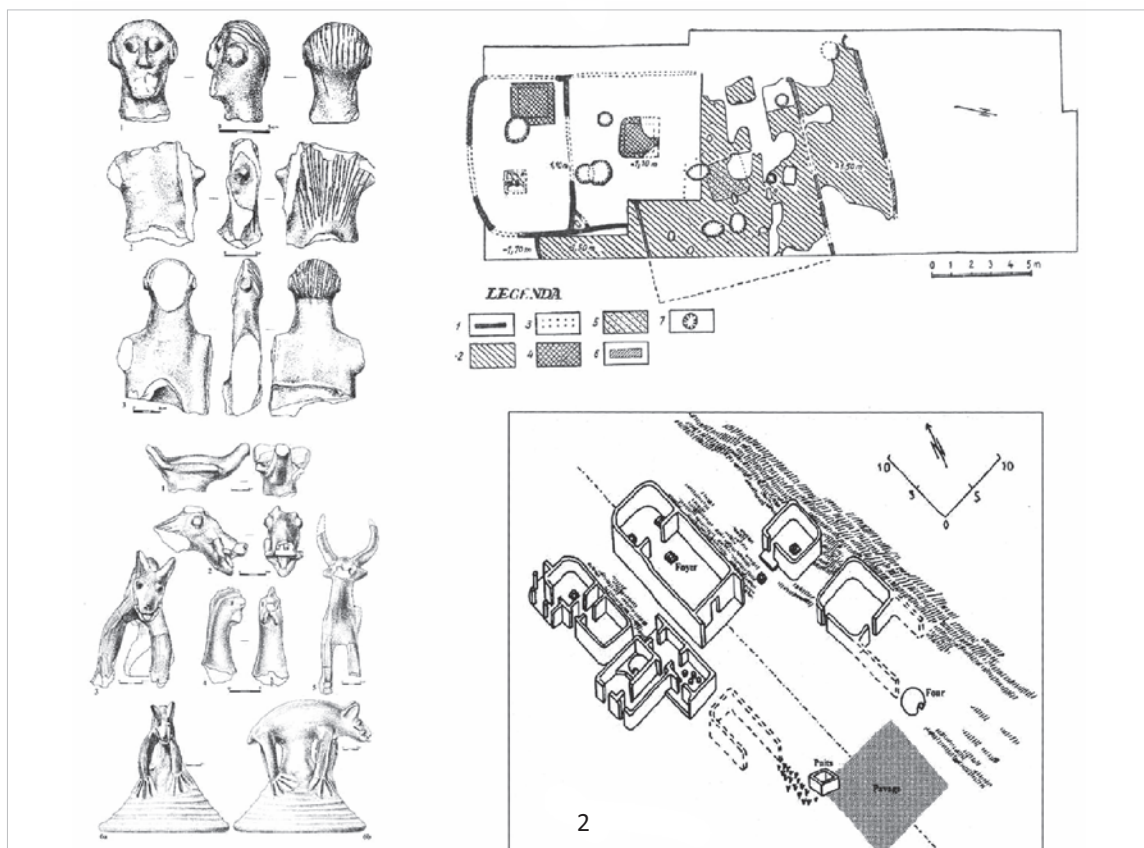

2

Pl. III. 1. Planul structurilor arheologice cunoscute de la Grădiștea Muncelului (după R. Olteanu); 2. Reconstituirea cetății de la Costești (desen de R. Olteanu).

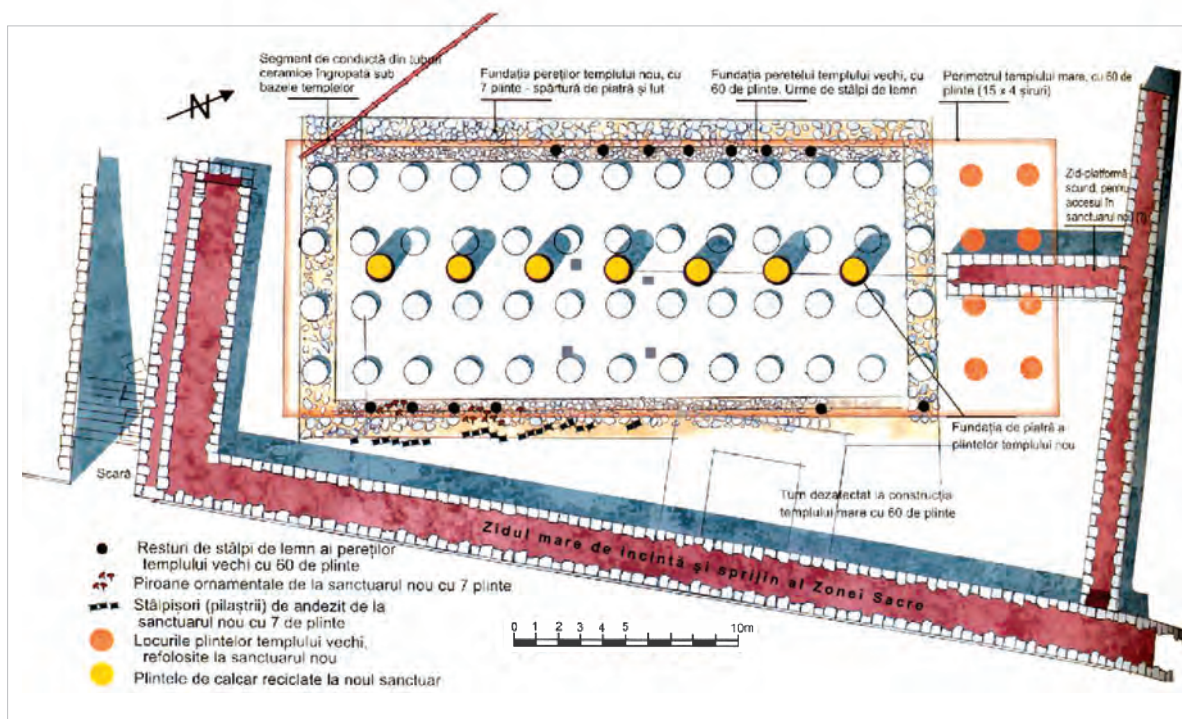

1

2

Pl. IV. 1. Reconstituirea sanctuarului neolitic de la Parța, cu altarul și cap de taur din lut (după Gh. Lazarovici); 2. Templul de la Popești și statuete de la Cârломănești.

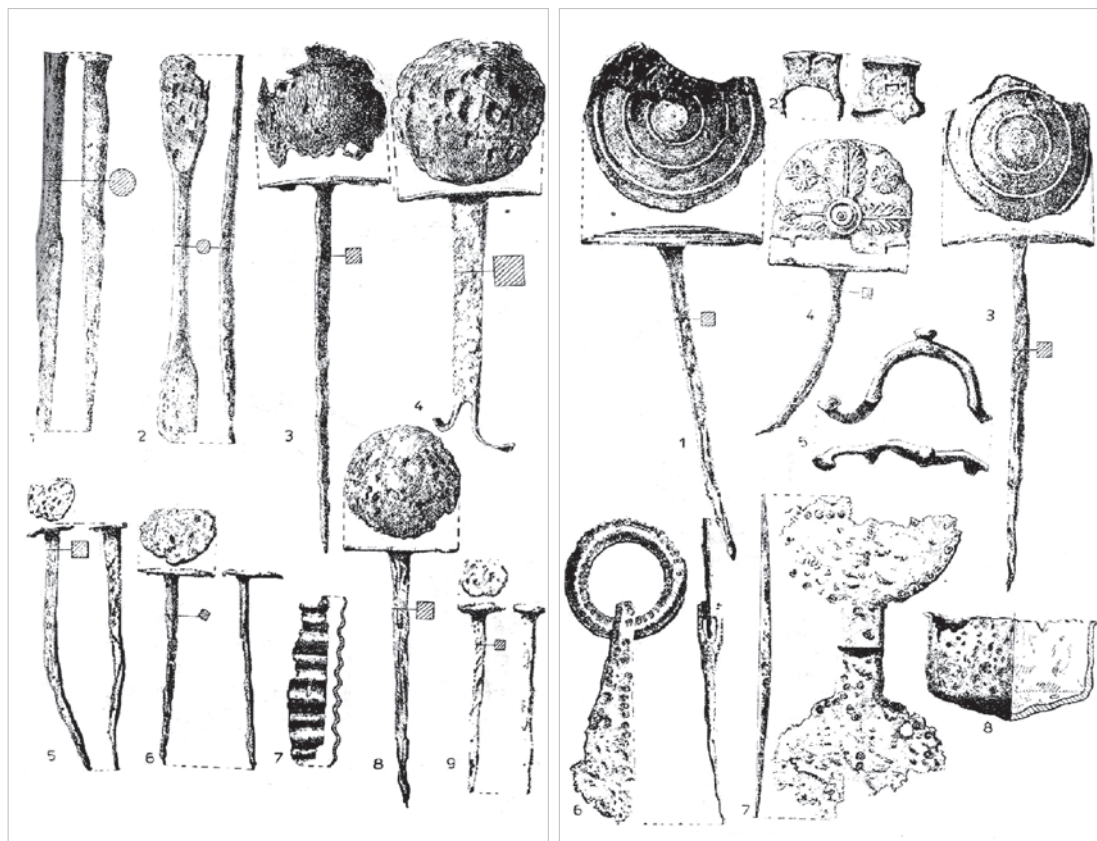

1

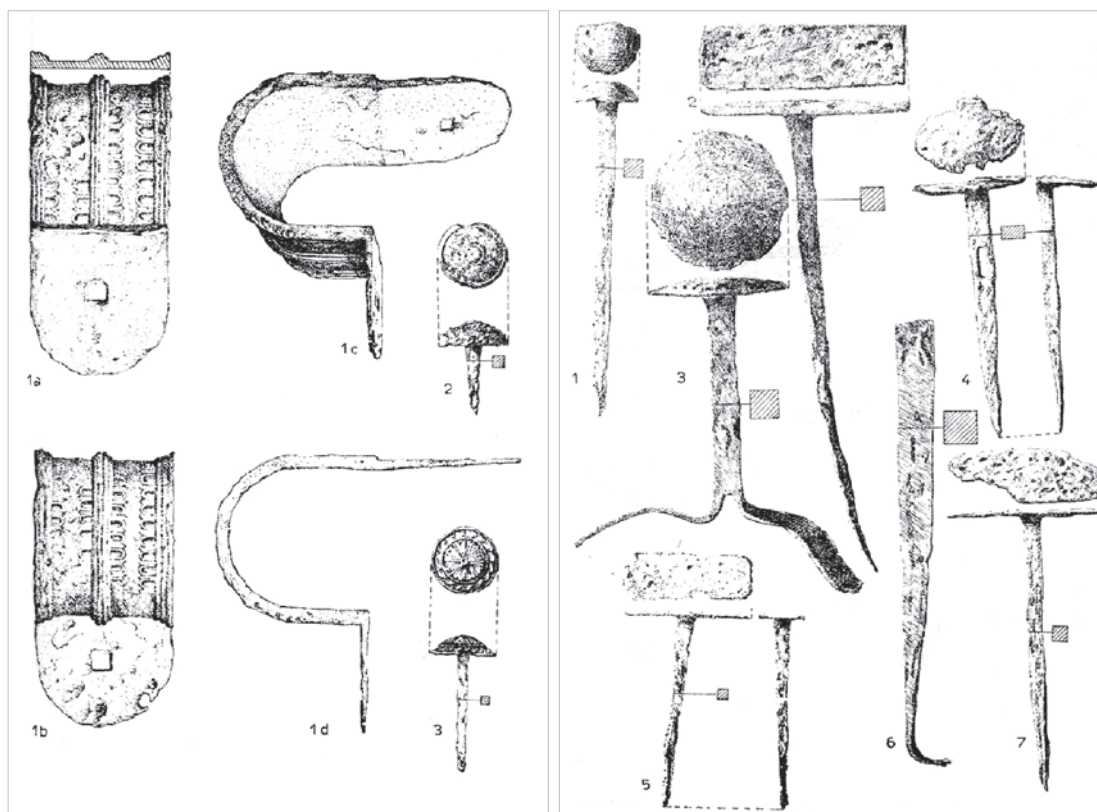

2

Pl. V. 1. Planul sanctuarului patruleter I de pe terasa XI de la Grădiștea Muncelului (după R. Olteanu); 2. Medalionul de lut cu imaginea Dianei de la Grădiștea Muncelului (după I. H. Crișan)

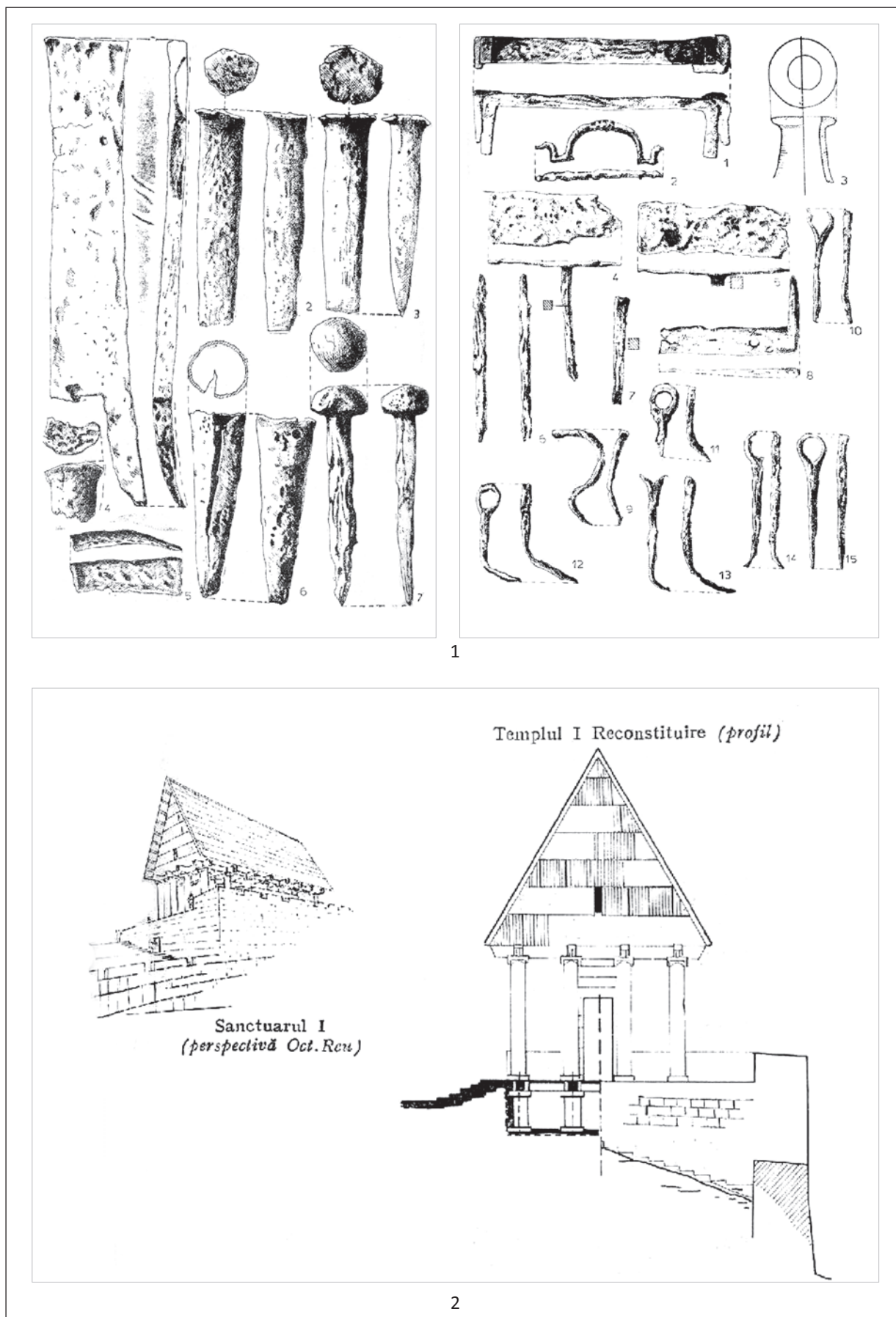

1

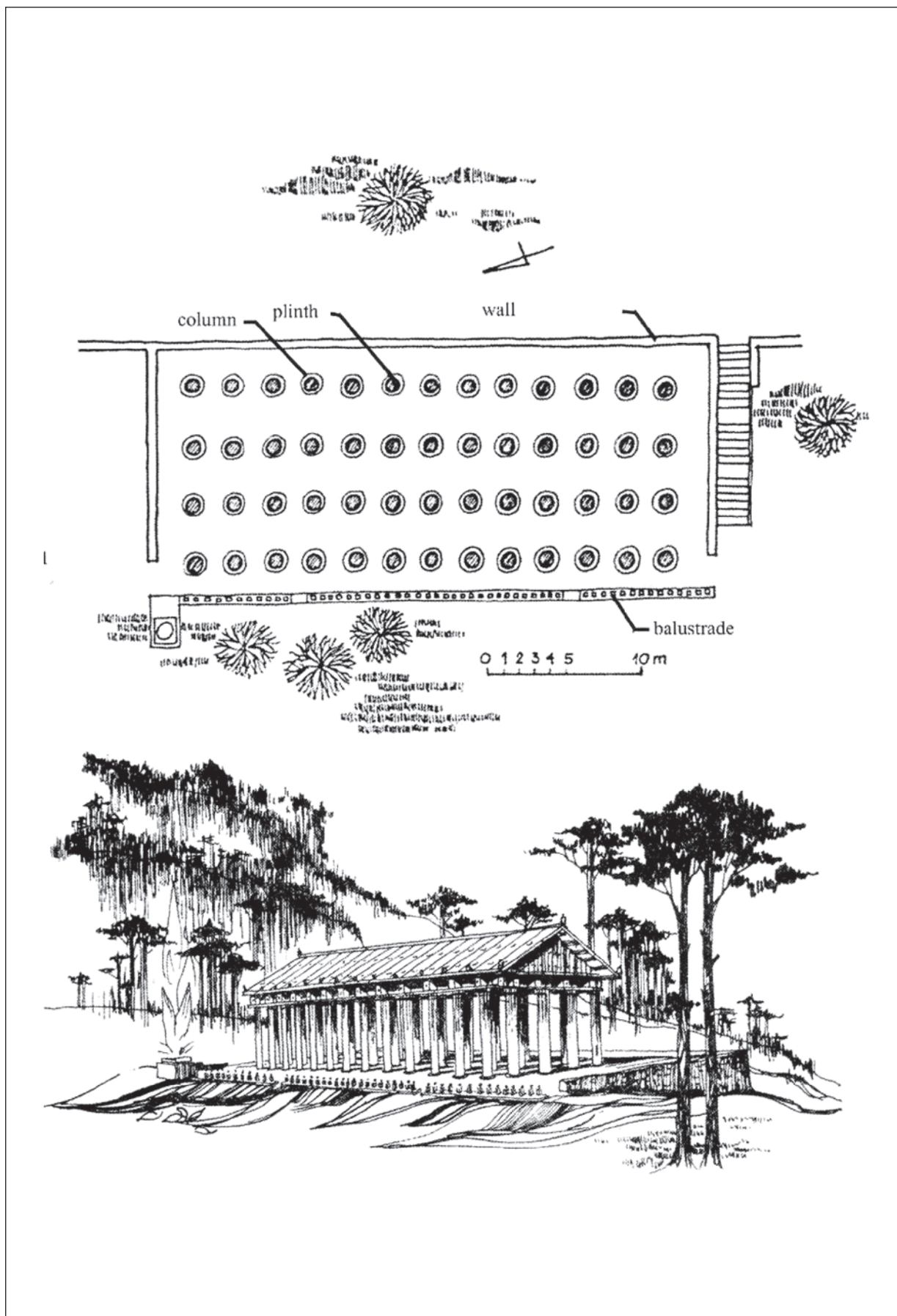

2

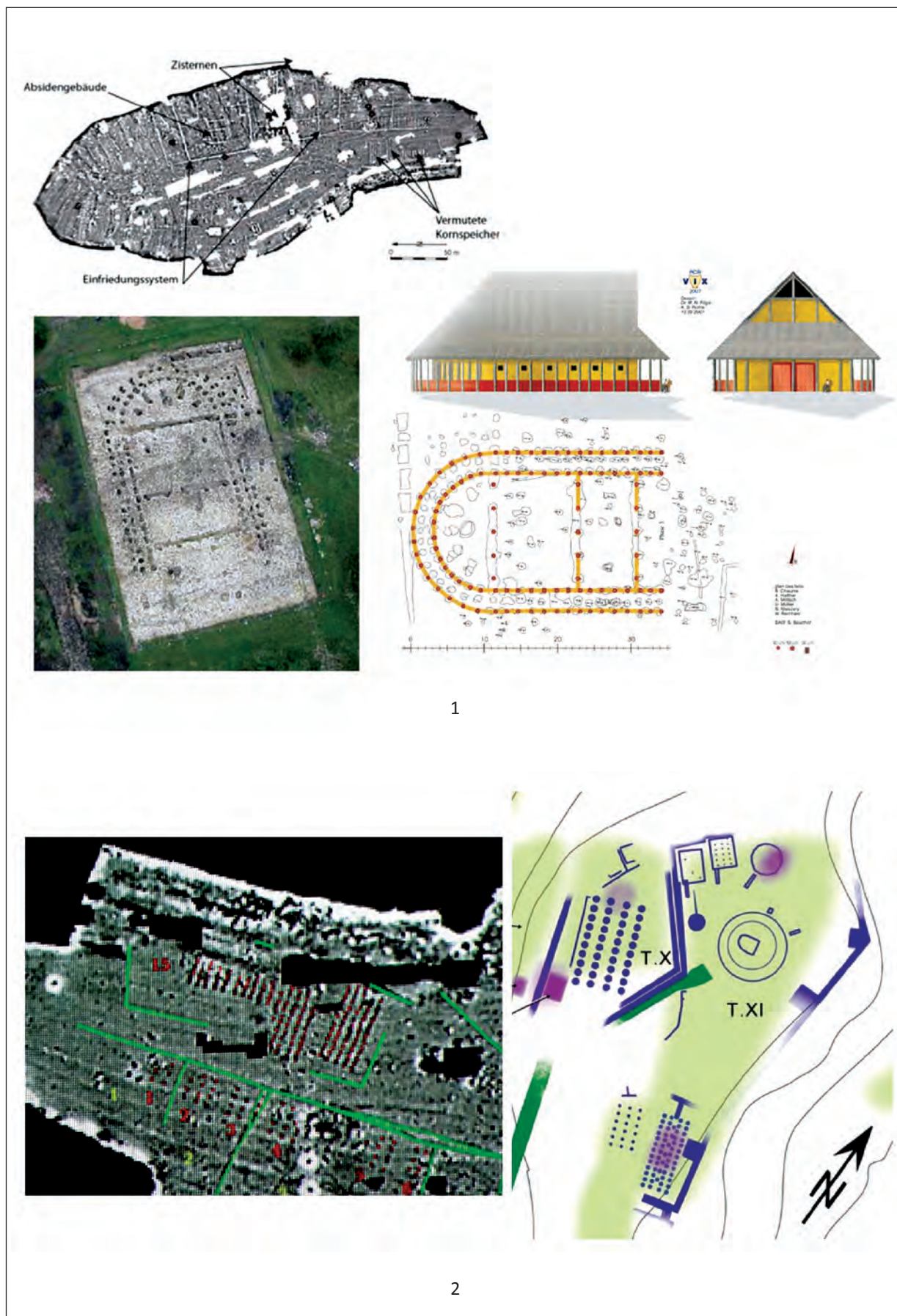
Pl. VI. Inventarul sanctuarului I de pe terasa XI de la Grădiștea Muncelului (după E. Iaroslavski).

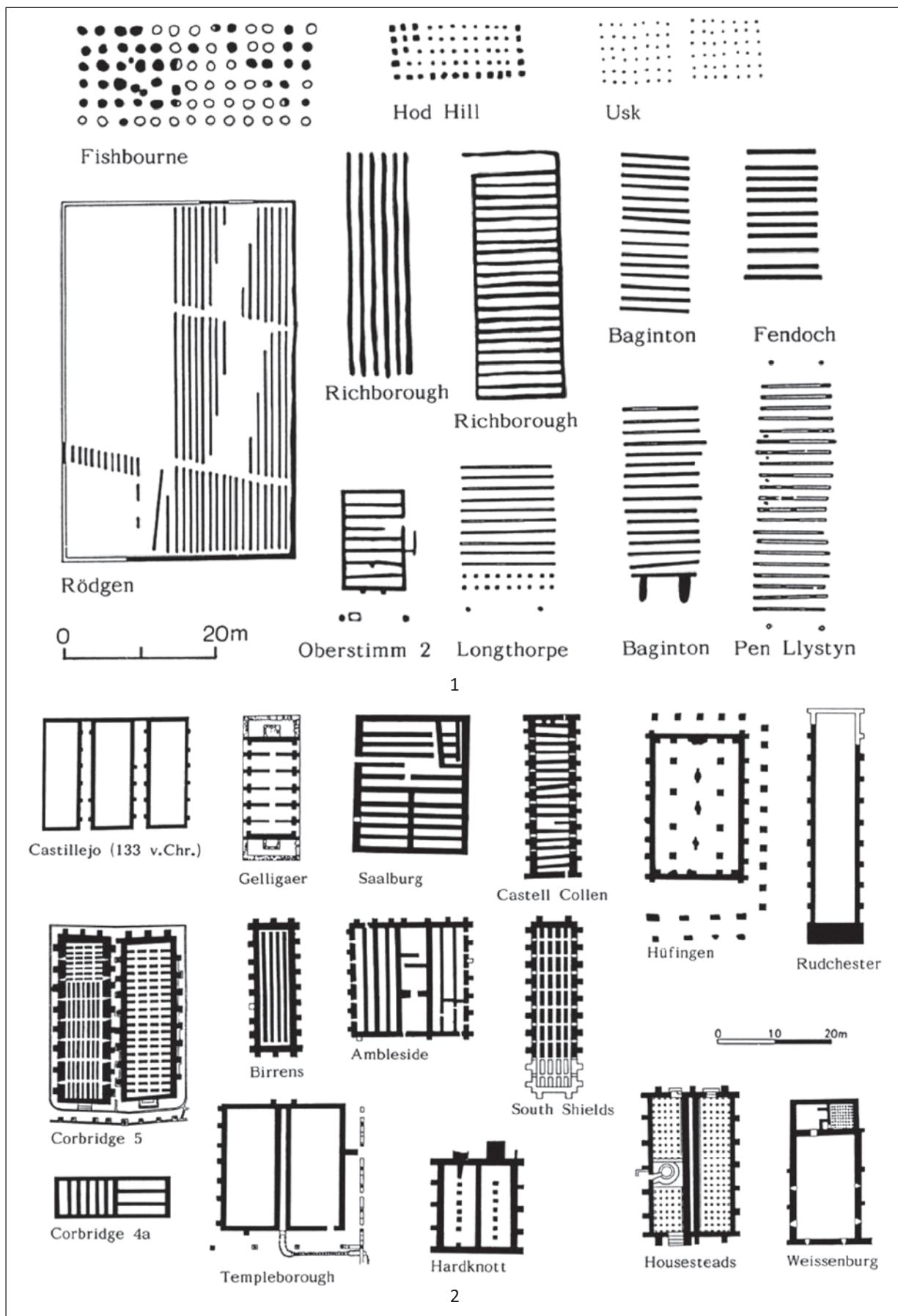
Pl. VII. 1. Inventarul sanctuarului mic rotund de la Grădiștea Muncelului (după E. Iaroslavschi); 2. Reconstituirea sanctuarului I de pe terasa XI de la Grădiștea Muncelului (după I. H. Crișan)

Pl. VIII. Reconstituirea sanctuarului I de pe terasa XI de la Grădiștea Muncelului (după D. Antonescu).

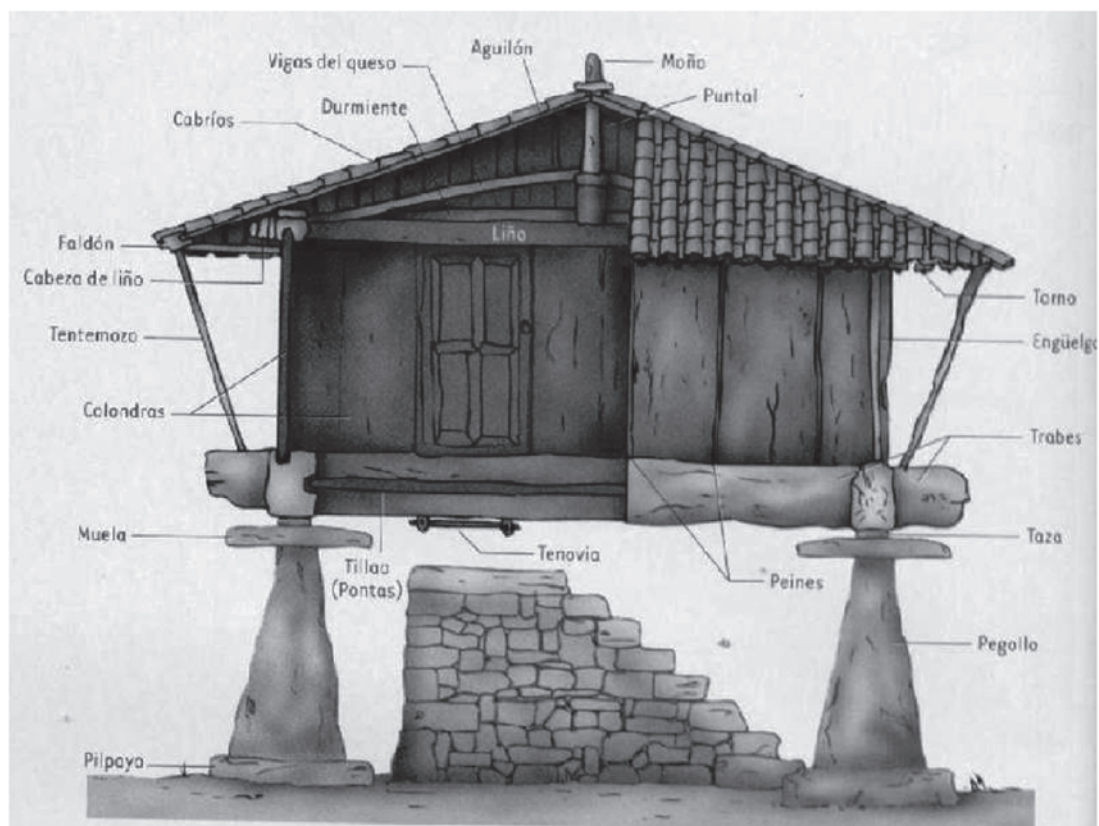
Pl. IX. 1. Plan prospecției geofizice și palatul de lemn de la Mont Lassois, Burgundia (Franța); 2. Planul structurilor arheologice la pe Mont Lassois comparativ cu planul structurilor de la Grădiștea Muncelului.

Pl. X. 1. Planuri de horrea de lemn; 2. Planuri de horrea de piatră.

Pl. XI. Hambare (horreos) păstrate în Spania.

Pl. XII. Hambare din Spania și schema structurii lor.

Pl. XIII. Hambare de lemn pe piloni din Spania.

Pl. XIV. Hambare de piatră pe piloni din Spania.

Pl. XV. Hambare de piatră pe piloni din Spania.

Pl. XVI. Incendierea de către daci a propriilor edificii ilustrată pe Columna lui Traian.

Pl. XVII. Hambar de lemn pe piloni din Dacia preromană ilustrat pe Columna lui Traian.